

A nemzetállam fogalmának változásai^[1]

Ebben az írásban először rámutatok a „nemzet” és az „állam” fogalmi kapcsolatának erejére, majd a nemzetállamok két fő történeti típusa között teszek különbséget. Ezt követően megvizsgálom, hogy milyen viszonyban állhat a nemzet és az etnikum, s hogy annak milyen következményei lehetnek a nemzetállamra nézve. Végül azt vetem fel, hogy a XXI. század elején van-e összefüggés a „multietnikus” és a „multikulturális” jelenségek között, s ha igen, azok érintik-e a nemzetállam kérdéseit. Mindhárom síkon azt a kérdést tartom szem előtt, hogy a nemzetállam miként viszonyul a társadalmak sokféleségéhez és homogenitásához. A három elemzési sík és a kiemelt fókuszpont a nemzetállam jelenével és jövőjével áll kapcsolatban, ám úgy vélem, hogy azt érdemben csak múltja figyelembevétele mellett lehet megítélni.

I. NEMZET ÉS ÁLLAM – EGY MEGBONTHATATLANNAK TÚNŐ KAPCSOLAT

A nemzetállam lehetséges jövője több évtizede viták tárgya. Az egyik oldalon azt állítják, hogy a globalizáció és a regionalizmus miatt „a nemzetállamnak vége!” – amire a másikon azzal válaszolnak, hogy épp ellenkezőleg: az állam e formája, ahogyan kétszáz éve, ma is a politika legfontosabb intézményesült kerete, és a jelek szerint az is marad.^[2] Mint lenni szokott, mindkét szélső álláspont túloz: az előbbi ugyanolyan naivan hangzik, mint Fukuyamának „történelem végéről” alkotott elharmarkodott, majd gyorsan vissza is vont híres tétele. A „semmi sem változott” állítást pedig megkérdőjelezte a globalizáció, a nemzetközi integráció, újabban pedig a tömeges migráció. Itt most nem az az érdekes, hogy pontosan hol is van az igazság a két álláspont között, hanem az, hogy e

[1] Ez az írás a KÖFOP 2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közszerzői Egyetem felkérésére készült. A szerző doktorjelölt, kutató (NKE Államtudományi és Közigazgatási Kar).

[2] A „nemzetállam vége”-konceptiót illetően lásd Ohmae, 1995 (gazdasági elemzésekkel) és Guéhenno, 1995 (nemzetközi-diplomáciai elemzésekkel). A másik oldal álláspontjához lásd Hirst – Thompson – Bromley, 1996, 3. (átd. kiad. 2009). Mértéktartó, köztes álláspont Seymour, 2004, 19–37. és 153–172.

vita a nemzetállam természetével és belső logikájával áll összefüggésben. E logika szerint a nemzet és az állam kapcsolata szükségszerű. Ennek megkérdőjeleződése esetén ugyanakkor nem csupán azt kell felvetni, hogy milyen a nacionalizmus és a nemzetállam közötti viszony,^[3] hanem azt is, hogy lényegi vagy másodlagos, illetőleg szükségszerű vagy kontingens-e a nemzet és az állam kapcsolata.

Annak megítélése, hogy az állam és a nemzet közötti kapcsolat mennyire szükségszerű, s azok mennyire képeznek megbonthatatlan egységet,^[4] részben attól függ, hogy milyen tartalommal bír a nemzeti eszme érvényesítésére irányuló mozgalom, a nacionalizmus.^[5] A nemzetelvű politikai gondolkodás alaptételei közül, melyeket Anthony D. Smith megfogalmazásában szokás idézni, az egyik azt hangsúlyozza, hogy „a világ nemzetek mozaikjából áll”, egy másik pedig azt, hogy „a nemzetek csak saját szuverén államaikban lehetnek »szabadok«”,^[6] csak saját államaikban élvezhetik a szabadságukat. Szabadságukhoz tehát államban kell létezniük.^[7]

Az ilyen és ehhez hasonló gondolatok elterjedt és általánosan elfogadott volta miatt az állam és a nemzet fogalmi összekapcsolódását ma már annak ellenére is szükségszerűnek, létrejötté után pedig sokan megbonthatatlannak is tartják, hogy e kapcsolat olykor kifejezetten *töredezett*, hogy a nemzet mint történelmi közösség sok esetben „csak” etnikumot, azaz származási közösséget jelent, vagy hogy egy nemzet számára közjogi kereteket adó állami formákat kellő *rugalmasság* esetén más kultúrákból származó népek is felhasználhatják.

Bár ma is vannak nemzet nélküli államok (például Vatikán, Grenada), azok kivételszámba mennek. A nemzeti alapon regionálissá alakuló ún. aszimmetrikus szövetségi állam (Belgium) és az etnikai alapon a szövetségi államiság felé közeledő, bár abba az állapotba a közeljövőben vélhetően el nem jutó regionális állam (Spanyolország) ma már ugyanolyan magától értetődő, mint a több népet és nemzetet organikusan egyesítő régi föderációk (például Svájc). Arra, hogy a nemzet és az állam fogalma milyen szorosan tartozik össze, jó példa az Amerikai

[3] Vö. Papp, 2007, 40–52.

[4] A kifejezés („megbonthatatlannak tűnő kapcsolat”) az 1982-es, ma is hatályos, bár többször módosított török alkotmányra utal. Eszerint „a török állam megbonthatatlan egységet képez területével és nemzetével” (Törökország 1982. évi, azóta többször módosított alkotmánya, 3. cikk).

[5] A nacionalizmusról lásd Bihari, 2013. 189–209.

[6] Vö. Bihari: *i. m.*, 190. (6. pont), A. D. Smithre hivatkozva. Lásd még Egedy, 2007, 74. (4. pont), a következő forrásra hivatkozva: Smith, 1995, 149.

[7] Érdeemes megjegyezni, hogy a szóban forgó alaptételek szövegét a vonatkozó szakirodalom is, s maga Anthony D. Smith is gyakran variálja. A *Nationalism*című mű 2. kiadásában (2010) például így fogalmaz: „(1) a világ nemzetekre oszlik, mindegyik saját jellemzőkkel, történelemmel és sorssal rendelkezik, (2) a politikai hatalom egyedüli forrása a nemzet, (3) a nemzet iránti hűség minden más lojalitás felett áll, (4) ahhoz, hogy szabad legyen, mindenkinek egy nemzethez kell tartoznia, (5) minden nemzet teljes önkifejezést és autonómiát kíván, és (6) a világ békéje és az igazságosság autonóm nemzeteket kíván”. Vö. Smith, 2010, 74. E folklorisztikus változatosság általában véve nem okoz problémát. Érdekes viszont, hogy az 1995-ös és a 2010-es szöveg épp a nemzetállam tekintetében tér el: a 2010-es változat nem tartalmazza, hogy a nemzetek csak saját szuverén *államaikban* lehetnek szabadok. E tételek egyes elemei egyébként Elie Kedourie híres könyvének első, 1960-as kiadásáig vezethetők vissza; például először ebben olvasható, hogy „a világnak államok mozaikjából kell állnia” stb. Lásd Kedourie, 1960, 53.

Egyesült Államok, amely – bár eredetileg nem nemzeti alapon jött létre, és később sem így határozta meg történeti előzményeit – létezésének első évszázada során maga teremtette meg saját nemzetét, az amerikai, melyet olykor a világ „első új nemzetének”^[8] mondanak. E nemzet-teremtő politika sikerét látva nem kell csodálkoznunk azon, ha más államok is valami hasonlóval kísérletezgetnek. Bolívia például 2009-es alkotmányának elfogadása óta „plurinacionális”, azaz „többnemzetiségű” államnak nevezi magát, miközben népessége nagyobbrészt indiánokból és meszticekből, kisebb részben pedig kreolnak és „fehéreknek” mondott csoportokból áll. A mesztic és kreol – bolíviai kontextusban – nemzetnek számít, vagy legalábbis használói arra számítanak, hogy az lesz belőle. Azt, hogy mire való a „plurinacionális” kifejezés – a szó eredeti koncepcionális háttérét jelentősen módosítva^[9] –, plasztikusan érzékelteti (Ecuador tekintetében, ahol az ugyancsak elterjedt gondolat) egy emberi jogokról szóló munka: „Valódi ecuadori nemzet nem létezik. Csak annyit tudunk tenni, hogy megkonstruáljuk. Azaz meghatározzuk. A nemzetet valójában akkor leszünk képesek meghatározni, amikor ezt [ti. az ecuadori nemzet] minden Ecuadort alkotó népcsoportra tekintettel határoztuk meg.”^[10] S történik ez mindannak ellenére, hogy a *nemzeti* elv ma már minden további nélkül meghatározható *etnikai* kontextusban is, akár hagyományos módon önállóan (amikor például egy államot „arab államnak” tekintünk; vö. Egyesült Arab Emírségek), akár valamilyen kombinációban (például amikor egy államot „zsidó államnak”^[11] nevezünk; Izrael).

S nemcsak a nemzet és az etnikum fogalmak határai változnak, hanem az azokkal kapcsolatos közjogi formák funkciói is. Ma már azon sem lepődünk meg, ha a lényegében unitárius közjogi egységek – például „Nagy-Britannia” vagy „Egyesült Királyság” – speciális formák keretében helyet adnak a nemzetek, nemzetiségek, etnikumok és népek elasztikus halmazának. Az egyiknek (a skótoknak) így, a másíknak (a walesieknek) úgy, a harmadíknak (Észak-Írország lakossága) pedig amúgy, hogy a negyediket (a nagyvárosokban koncentrálódó, etnikailag igen változatos eredetű népességet) itt ne is említsem. Anglia, Nagy-Britannia és az Egyesült Királyság nemzetállam voltát illetően olykor eltérnek a vélemények. Amíg például Hannah Arendt 1963-ban így fogalmazott: „Anglia

[8] Vö. Lipset, 1979.

[9] A kifejezés eredetileg európai gyökerű, és pusztán *soknemzetiségűt* jelentett. Ismereteim szerint először Michael Keating fejtette ki a ma már inkább „regionálisnak” nevezett államok nemzeti és etnikai viszonyainak leírásakor. Lásd Keating, 2002, később átdolgozva: Keating, 2004. E kötet az Egyesült Királyság, Belgium, Spanyolország és Franciaország állítólag „állam nélküli nemzeteinek” politikai viszonyait mutatja be.

[10] Viteri, 1983, idézi Pallares, 2002. 184.

[11] Izrael nemzetállami jellege olykor viták tárgya. Egy mértékadó nyilatkozat szerint Izrael zsidó állam, s „a »zsidó állam« kifejezés elsősorban nemzetiségre és nem vallásra vonatkozik”; vö. Izrael budapesti Nagykövetségének nyilatkozata, 2011. október 24. Amikor viszont 2014 novemberében Izrael kormánya (14-6 arányú szavazás mellett) elfogadta azt a törvényjavaslatot, amely szerint Izrael „zsidó nemzetállam”, az a nemzetállami jelleg miatt heves politikai viták tárgya lett, melyek során a javaslat már a Knesszethez való beterjesztése előtt elbukott.

nem nemzetállam a francia forradalom által meghatározott modell értelmében”, addig a ma uralkodó álláspont az, hogy az Egyesült Királyság nemzetállam. Így fogalmaz például a Brexit kapcsán az Európai Parlament 2017/2593 (RSP) állásfoglalása is, sőt Roger Scruton már 2015-ben azt fejtegette, hogy azért Brexit-párti, mert sürgető feladatnak tekinti „újra megállapítani a nemzetállam határait”.^[12]

Az állam és nemzet ilyen szétválaszthatatlannak tűnő kapcsolatának árnyékában a valóban állam nélküli népekről (cigányok, beludzsok, kurdok, tamilok) politika- és államelméleti kontextusban alig esik szó, vagy csak akkor, ha törekvéseik világpolitikai konfliktusok részei.

Összességében tehát a nacionalizmus két évszázada után szükségszerűnek tűnik, hogy a (valamilyen értelemben vett) „nemzet” és a (valamilyen értelemben vett) „állam” legalább egy eleme összekapcsolódjon egymással. Ha ez megtörténik, nemzetállamokról beszélünk. Ilyen körülmények között tehát az a valószínű, hogy a nemzetállam nem eltűnik, hanem – ha más területeken, például a gazdaságban vagy a népesedés terén elkerülhetetlenek a változások, akkor – új ruhát ölt magára, vagy jelentősen átalakul és átértelmeződik: etnicizálódik, multikulturalizálódik, nemzetközibbé vagy éppen lokálisabbá válik^[13] és így tovább.

II. A NEMZETÁLLAMI FEJLŐDÉS ELSŐ KORSZAKA

A nemzet és az állam közötti szoros, megbonthatatlan tűnő kapcsolatnak több oka van; én kettőre utalok itt. Az egyik „logikai”, a másik történeti.

Az előbbi abban áll, hogy komplex jellege miatt mindkét fogalom lehetőséget ad a többféle összekapcsolódásra. Mindkettőnek számos „szabad vegyértéke” van, ezért könnyen kapcsolódnak a környezetükben lévő másik, erre alkalmas elemeihez. A legegyszerűbb hagyományos kapcsolódási pontok például a terület (államterület és a nép letelepedési területe), a népesség (állampolgárság a *ius sanguinis* vagy a *ius soli* alapján) és a nyelv (nemzeti nyelv és az állam hivatalos nyelve). Ezekhez számos újabb „reakcióképes” kapcsolódási pont is társulhat, például a kultúra vagy a gazdasági érdekek terén. A nemzet és az állam kapcsolata állhat azon funkciók meghatározásában is, amelyet az állam láthat el egy vagy több nemzet számára: egy már létező nemzet politikai kereteinek kialakításában, a nemzetépítésben, a nemzet valós vagy vélt érdekeinek érvényesítésében, területének védelmében, a „nemzetgazdaság” megteremtésében, és annak fejlődése előmozdításában, a nemzet kultúrájának gazdagításában, vagy egyszerűen csak abban, hogy az állam egy vagy több nemzet nyelvén kommunikál.

[12] Lásd Arendt, 2008, 152. Scruton álláspontját idézi Egedy, 2016b, 9. A kérdésről lásd még Parekh, 2000.

[13] A szakirodalom folyamatosan „rajta tartja a szemét” e folyamatokon, ezért az átalakulás nyilvánvaló, bár annak irányát illetően nincs egyetértés. Lásd e tekintetben – példaként – Majtényi 2007, mely elsősorban a kisebbségvédelem jelentőségét hangsúlyozza; valamint Goldmann, 2001, ami a nemzetközi integrációkra helyezi a hangsúlyt, továbbá Kersbergen, 1999 több tanulmányát.

Bonyolultabb ennél a történeti ok meghatározása. E kérdésben egy amerikai kutató, Walker Connor így fogalmazott: „Nagyon valószínű, hogy a nemzet és az állam fogalmának szinonimaként való használata összefügg a nemzetállam kifejezés megjelenésével. A nemzetállam fogalmának megalkotásakor éppen azokat az alapvető különbségeket akarták kifejezni, amelyek a nemzet és az állam között fennállnak. A nemzetállam fogalma egy olyan területi-politikai egységet (állam) hivatott jelölni, melynek határai egybeesnek (vagy majdnem egybeesnek) egy nemzet területi elterjedtségének a határaival. Még rövidebben: azt a helyzetet fejezi ki, amelyben egy nemzetnek *saját állama van*. Sajnos azonban a *nemzetállam* fogalmát minden megkülönböztetés nélkül valamennyi államra elkezdték alkalmazni.”^[14] Connor tehát azt hangsúlyozza, hogy a nemzetállam szónak van egy hagyományos jelentése, s ez történelmileg esetleges módon alakult ki. Eszerint egy nemzet alkot egy államot, és megfordítva: egy adott állam egyetlen nemzetnek az állama. Ez a *homogén nemzetállam* fogalma. E fogalomban az államhatalom, az államterület és a nemzet szerves egységet képezett, sőt egymás nélkülözhetetlen feltételei voltak. E fogalom a francia forradalom idején született, de a „nacionalizmus évszázada” folyamán, vagyis a XIX. században vált dominánssá. Egyszerre voltak francia, német és angol gyökerei; leghangosabban persze a németek visszhangozták.

A franciáknál a nemzetállamiság elvont megfelelője lett. „A modern »nemzetállam«, ahogyan a XVIII. század végén Franciaországban létrejött, s a XIX. század folyamán Nyugat-Európában elterjedt, azon az eszmén nyugszik, mely szerint a nép nemzetként saját államában jelenik meg: »Minden nemzet egy állam«, »Minden állam egy nemzet«.”^[15] A francia elgondolás a nép-, illetve a nemzetszuverenitás tanával függött össze: a nép ugyanis a franciáknál formátlan tömeg, mely az állam (alkotmány) általi megszervezése révén nemzetté lesz. A németeknél a dolog másként alakult: azzal kezdődött, hogy amikor Leopold von Ranke 1824-ben először három „latin” és három „germán” nemzet viszonyában akarta értelmezni az európai történelmet, az nem mindenben sikerült neki. Ennek okát keresve azt találta, hogy amíg a „latin nemzetek” (a franciák, olaszok és spanyolok) kulturálisan homogének, addig a „germán nemzetek” (németek, angolok és skandinávok) fragmentáltak, s különösen politikai-állami vonatkozásban azok. Ezért aztán áttért a „nagy hatalmak” szerinti elemzésre: Európa történetét 1833 után már nem nemzetek, hanem nagy hatalmak rendszereként értelmezte.^[16] Ebből sok német politikus és véleményformáló arra következtetett, hogy a fragmentált nemzeteket

[14] Lásd Connor, 1998, 645–646., megjegyezve, hogy Connor ezt *sajnálatos* tendenciaként írta le. Írása eredetileg egy különös című tanulmányként jelent meg: Connor, 1978, 377–400. (ennek részletén alapul a magyarul is megjelent szemelvény), amit aztán egy gyűjteményes kötetben „Terminológiai káosz” cím alatt közölt újra; vö. Connor, 1994, 95–96.

[15] Brunner, 1995, 12.

[16] Lásd Ranke, 1884 és Ranke, 2011. Lásd ugyanott Friedrich Meinecke bevezetőjét. A kérdéssel kapcsolatban lásd még Georg G. Iggers bevezetőjét Ranke műveinek angol kiadásához: Ranke, 2011, XI–XLVII., különösen XXXI–XXXVII.

is egységesíteni kell, s ha a németek fel akarják venni a versenyt a franciákkal és az angolokkal, mindenekelőtt homogénné kell válniuk.^[17] A homogén nemzetállam elgondolását mellesleg a XIX. század végi és XX. századi eleji német államelméleti irodalom is erősítette, amely szerint az állam nélkülözhetetlen feltétele az „államnép” (*Staatsvolk*). Egy „államnép” esetén ugyanis természetes feltételezés, hogy az egységes. Végül, a XX. századi általános demokratizálódási tendencia is hozzájárult ehhez, amennyiben a *démoszt* etnikai alapon, tehát *ethnoszként* határozták meg.^[18] Ne gondoljuk azonban, hogy a homogén nemzetállam víziója csak a nacionalista német gondolkodásban volt jelen. John Stuart Mill például (akit egyébként angol filozófusnak tartanak, miközben édesapját skótközgazdászként ismerik) így fogalmazott: „Szabad intézmények majdhogynem lehetetlenek a többnemzetiségű államban. A képviselői kormányzat működéséhez szükséges egységes közvélemény (*united publicopinion*) olyan emberek között, akikből hiányzik a kölcsönös vonzalom, különösen akkor, ha más nyelveket beszélnek, és más nyelveken olvasnak, nem létezhet. A véleményt kialakító és a politikai cselekvést elhatározó befolyás az ország különböző területein így különböző lesz.” Ezért – vonta le a végkövetkeztetését, egyébként az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségeire utalva és velük is példálózva – a szabad intézmények „általános és szükségszerű feltétele”, hogy „a kormányzat határai és a nemzetiségek határai nagyjából egybeessenek”.^[19]

Teljesen homogén nemzetállam persze a valóságban sosem, vagy csak nagyon szűk körben létezett, hiszen a ténylegesen létező államoknak csak mintegy 5–7%-a, más becslések szerint mintegy 10%-a ilyen.^[20]

A fent idézett írásában W. Connor is utalt arra, hogy egy régi, 1971-es felmérés szerint, amelynek keretében az egy milliót meghaladó népességű államokat vizsgálták, az államok többsége nemzetileg heterogén. E felmérés a következő képet mutatta: a 132 megvizsgált állam közül „(a) csupán 12 állam (9,1%) tekinthető bizonyítottan [homogén] nemzetállamnak, (b) 25 állam (18,9%) esetében az állam teljes lakosságának több mint 90 százaléka tartozott a nemzethez vagy potenciális nemzethez, ugyanakkor jelentős számú kisebbség is élt az államhatárokon belül. (c) További 25 államban (18,9%) a lakosság 75–89 százaléka tartozott a nemzethez vagy potenciális nemzethez, (d) 31 államban (23,5%) a lakosság 50–75 százaléka tartozott a legnagyobb etnikai csoporthoz, (e) 39 államban (29,5%) a lakoságnak kevesebb, mint a fele tartozott a legnagyobb etnikai csoporthoz.”^[21]

Ezen a ponton több irányban folytathatjuk az elemzést. Megvizsgálhatjuk, hogy miként reagáltak erre a helyzetre a nemzetállammal foglalkozó ideológiai

[17] Ennek ideológiai következményeit a statisztikus és népesedéspolitikus Ernst Hasse fogalmazta meg: a nemzetállam szerinte olyan állam, „amelyben teljes megegyezés van az állam határai és azon nemzet letelepedési határai között, amely ezt az államot létrehozta”. Idézi Takács, 2008, 337–338.

[18] Lásd ennek egynémely aspektusáról Demeter, 2006, 9–17.

[19] Mill, 1861, 296–301.

[20] Lásd erről például Gángó, 2003.

[21] Lásd Connor, 1998, 646. Eredetileg 1978, újraközölve Connor, 95–96.

és tudományos elméletek, valamint, hogy mi történt, illetve mi történik a gyakorlatban az államok fennmaradó 90%-a esetén.

1. Ami az ideológiákat illeti, azzal – tekintve ezen írás jellegét – nem kell sokat foglalkoznunk, elég annyit megjegyezni, hogy a nemzeti és az állami határok egybeesésére utaló rendszerekben a tényekkel szembesülve (ti. azon tényekkel szembesülve, hogy az államhatárokon belül több nép és nemzet is él), megjelenik a nemzetek rangsora, valamely nép kulturális fölénye („kultúrfölelénny”),^[22] „civilizációs hegemoniája” és hasonlók.

2. Az elméletek terén azt látjuk, hogy az „egy állam – több nép” problémát a különböző tudományok képviselői különbözőképpen akarják megoldani. Az egyik az, hogy a nemzetállamisághoz szükséges homogenitás *mértékéről* vitatkoznak. Ez annak hallgatolagos feltételezését jelenti, hogy a nemzetállamnak ideáltipikus értelemben homogénnek kellene lennie, de mivel nem az, számoljunk a valósággal, alakítsunk ki fokozatokat, s az eredetileg *duális* lehetőséget (nemzetállam – nem nemzetállam) alakítsuk át *skaláris*, fokozatokat elismerő (s az egyes fokozatok mentén új kategóriákat bevezető) típusokká. Ezzel próbálkoztott például Georg Brunner, aki úgy vélte, hogy *nemzetállam* az, ahol a kisebbség aránya a lakosság 10%-a alatt van. Ahol a kisebbségek aránya ennél nagyobb, az szerinte ún. *nemzetiségi állam*.^[23] Romsics Ignác, konkrét helyzetet (a közép- és délkelet-európai nemzetiségi viszonyokat) elemezve, vitatta ezt: „Az objektív és szubjektív faktorokra egyaránt tekintettel... ezért minden olyan államot nemzetállamnak tekintünk, amelyben az államalkotó domináns többség aránya eléri az össznépeség *legalább kétharmadát*, a másik *egyharmad* pedig kisebbségi és nem társnemzeti helyzetben van. A Brunner által javasolt 10%-os küszöbértéket annyiban fogadjuk el, hogy ha a nemzetállam fogalmán belül differenciálni akarunk, akkor a 90%-os homogenitást elérő vagy meghaladó államokat *homogén nemzetállamok*nak, a 37 és 10% közötti kisebbségeket magukba záró államokat viszont egyszerűen csak *nemzetállamok*nak illetve nemzeti államoknak nevezzük”.^[24]

Egy ugyanezen a vonalon haladó, bár azt némileg kiegészítő elemzésben a nemzetállam-típusok meghatározása során a következő kategóriákkal találkozunk. *Homogén nemzetállam*: amelyben a kisebbségek aránya nem éri el a 10%-ot és azok szétszórtan élnek, s az államban nincs olyan területi-közigazgatási egység, ahol valamely kisebbség lokálisan többségben lenne. *Nemzetállam*: ahol a kisebbségek aránya nem éri el a 10%-ot, de van olyan területi-közigazgatási egység, ahol többségben vannak. *Nemzetiségi állam*: ahol a kisebbségek aránya 10 és 25 % között van. Végül *több-*, illetve *soknemzetiségű állam*: ahol legalább két etnikai közösség él együtt s a „legnagyobb” számú közösség aránya nem haladja meg a lakosság 75 százalékát.^[25]

[22] Lásd például Klebelsberg Kunó munkásságát.

[23] Brunner, 1995, 12.

[24] Romsics, 1998, 15. (kiemelések tőlem – G. É.)

[25] Schönbaum, 2008, 595. Ilyen kritériumok alapján a szerző szerint Európában Ausztria, Dánia, °

Ezzel a „mennyiségi” módszerrel odáig is eljuthatunk, hogy „igazi” és „nem igazi” nemzetállamok között teszünk különbséget,^[26] kimondva vagy kimondatlanul az etnikailag homogén államot tekintve „igazi” nemzetállamnak. Ez azonban – nevezetesen az „igazi” és „nem igazi” nemzetállamok megkülönböztetése – e módszer kudarcának egyértelmű bevallása.

3. Ha nem az elméleteket vizsgáljuk, hanem az államok életére vetünk egy pillantást, akkor azt látjuk, hogy *homogén* nemzetállamok valóban csak elenyésző mértékben léteztek ugyan, ám a modern államok nagy része nemzetileg is egységesebbé tette saját társadalmait. Vagyis a homogén nemzetállamok aránya igen csekély, de a nemzetállamok valójában *homogenizáló államok* (voltak), melyek egyneműsítették az őket megalkotó népeket. Többségük ezzel a nemzet megteremtésén dolgozott. Amikor a nacionalizmus újabb szakirodalma a „nemzetállam” kifejezés helyett a „nemzetépítő állam” (*nation-building state*), vagy – miként Rogers Brubacker – a „nemzetesítő állam” (*nationalizing state*)^[27] kifejezéseket javasolja használni, ezt az összefüggést írja le.

E kifejezések persze egy viszonylag hosszú történelmi fejlődésnek csak az egyik – a nemzetállami – szakaszát írják le, s nem jelzik kifejezetten, hogy az egy korábbi, hasonló folyamat folytatása. Vagyis a nemzetépítés mint társadalmi homogenizáció egy korábbi egységösülés és egyneműsítés folytatása egy új szervező eszme, a nemzet alapján. Ez azt is jelenti, hogy minden nemzetesítő vagy nemzetépítő állam homogenizál, de nem minden homogenizálás a nemzetállamiság jegyében zajlik.

III. A HOMOGENIZÁLÓ ÁLLAM

Az emberek és szélesebb társadalmi környezetük – családjaik, szakmai csoportjaik, osztályaik – mindig sokfélék és sokszínűek, s a heterogenitás minden társadalom egyik fő jellemzője. Bizonyos fajta, s főleg: bizonyos *mértékű* heterogenitás

- Görögország, Izland, Írország, Málta, Németország, Norvégia, Svédország és Portugália, illetve Albánia, Szlovénia, Lengyel-, Cseh- és Magyarország minősülne *homogén* nemzetállamnak (vagyis jóval több, mint a 44 európai állam 10%-a). Ugyanott *nemzetállamnak* minősül Finnország, Franciaország, Hollandia és Olaszország, *nemzetiségének* az Egyesült Királyság, valamint Románia, Szlovákia, Horvátország, Bulgária és Litvánia, végül *több-,* ill. *soknemzetiségű államnak* Belgium, Svájc, Spanyolország, Ciprus, valamint Bosznia-Hercegovina, Észtország, Lettország, Macedónia, Moldova, Montenegró és Szerbia. Meglehetősen különös csoportok! – tehetjük hozzá némileg kételkedve, mert a koncepció részletes kritikájára nincs itt helyünk.

[26] „Az igazi nemzetállamokat valószínűleg a két kezünkön megszámlálhatjuk – fogalmazott például J. J. Linz. Olyan államok világában élünk, melyek között csak néhány igazi nemzetállam akad, míg a többiek sikeres, *többszemélyes* vagy egy *domináns nemzetet alapuló* államok, amelyeket más nacionalizmusok kérdőjeleznek meg többé vagy kevésbé.” (Linz, 2002)

[27] Brubacker, 2006, 61–71., különösen 68–71. „Annak, hogy a »nemzetesítő állam« fogalmát használom »nemzetállam« helyett – fogalmaz Brubacker –, egy további oka is van [az általa korábban kifejteteken túl]: az utóbbi egy elért vagy teljessé tett állapotra utal, míg az előbbi azért is hasznos, mert arra utal, hogy ezt a teljessé tett állapotot még *nem* érték el”. (Uo., 68.)

azonban lehetetlenné teszi a közös cselekvést, vagy egy társadalmi rendezettség közös elfogadását. Bizonyos mértékű homogenitás nélkül lehetetlen politikai egységeket létrehozni. Ezt az összefüggést általános jelleggel és a nacionalizmus problémáitól függetlenül már Hermann Heller megfogalmazta a weimari köztársaság idején. „Egy bizonyos fokú homogenitásra – olvashatjuk egy ezzel kapcsolatos írásában – szükség van ahhoz, hogy a politikai egység kialakítása egyáltalán lehetővé váljon. Addig, amíg az efféle homogenitás létezésébe vetett hit és elfogadás létezik, az ellenféllel folytatott vita segítségével politikai megállapodásra lehet jutni, fel lehet hagyni a fizikai erőszakon keresztüli elnyomással, és párbeszédet lehet folytatni vele.”^[28] Ahhoz, hogy a modern államok keletkezésük idején megteremtésük a közös cselekvés feltételeit, lakosságukat nemcsak nézeteikben, de társadalmi jellemzőiket illetően is egységesebbé kellett tenni, mint amilyenek a korábbi időszakban – a középkori partikularizmus és sokféleség idején – voltak.

E folyamatnak valójában két jellegzetes, egymásból következő, de egyes országokban időben részben egymást fedő tendenciája volt. Az egyik a középkori partikularizmus és sokféleség felszámolása a *modern állam* létrehozásához szükséges, annak előfeltételét jelentő társadalmi egység megteremtése révén,^[29] a másik ennek egy aspektusa, a nemzeti egység megteremtése, amire – a már egymással versengő modern államok világában – a *nemzetállam* létrehozásához volt szükség. Az állam megszerveződéséhez szükséges homogenizáció, amint arra Daniel Thym rámutatott, legalább négy dimenzióban zajlott,^[30] évszázadokon keresztül, országonként különböző intenzitással és változó eszközökkel. Ezek közül kettő a nacionalizmus programjába (is) be volt kódolva.

Az egyik a *kulturális homogenitás* megteremtése volt, amely a XVII–XVIII. századtól kezdődően zajlott, s elméleti programját – mások mellett – Herder és Fichte fogalmazta meg klasszikus módon. Herdernek a nemzeti fejlődésben játszott szerepe közismert,^[31] de hasonló hatása volt Fichte gondolatainak is. A német nemzethez szóló beszédeinek egyikében például így fogalmazott: „Bárcsak venné a bátorságot az állam [...] és világosan belátná, hogy számára éppenséggel

[28] Heller, 1928, 39. Meg kell jegyezni, hogy az adott kontextusban Heller nem a *nemzeti*, hanem a *társadalmi* homogenitásról beszélt, és nem az általában vett állam, hanem a *demokrácia* lehetőségeit mérlegelte. Érvelése ugyanakkor, a megváltoztatandók megváltoztatásával, alighanem kiterjeszhető a nemzetállam problémájára is. Érdekes a teljesebb szöveget is felidézni: „A parlamentarizmus eszméjének alapja – fogalmazott a demokrácia-probléma vonatkozásban – valójában nem a nyílt vitába mint olyanba, hanem a közös vitaalap létezésébe vetett hitet, ezzel együtt a *fair play* lehetőségét jelenti egy olyan belpolitikai ellenfél számára, amellyel az ember a meztelen erőszak megszüntetése esetén egyet tud érteni. [...] A társadalmi homogenitásnak van egy bizonyos foka, amely nélkül a demokratikus egység kiépítése teljességgel lehetetlen. A demokratikus egység kiépítése ott szűnik meg, ahol a politikailag releváns néprészek már sehogy sem tudnak azonosulni a politikai egységgel, elhatárolódnak az állami jelképektől és képviselőktől. Abban a pillanatban felbomlik az egység, és adottá válik a lehetőség a polgárháborúra, diktatúrára, illetve idegen uralomra.” (Uo., 39–41.)

[29] Lásd erről Thym, 1997.

[30] Ugyanott, *passim*.

[31] Lásd Anderson, 2006, 66. Ugyanitt érdekes kiegészítés a magyar nyelvújítók és a magyar nacionalizmus összefüggését illetően: 70.

semmi más hatáskör nem maradt, melyben valóságos államként eredetien és önállóan mozoghatna és valamit határozhatna, mint a jövőendő nemzedékek nevelése... Ha immár ez a nevelés általában a németek nemzeti nevelése kell hogy legyen, és a német nyelvet beszélők nagy többségének kell új emberi nemként előállnia, és semmi esetre sem ennek vagy annak a különös német állam polgárságának, akkor valamennyi német államnak, mindegyiknek önmagában és a többitől függetlenül kell hozzájárnia e feladathoz.”^[32] A kulturális homogenitás gyakorlati megvalósulásai olyan intézkedések voltak, mint a nemzeti alapú *népiskolai oktatás* bevezetése, bizonyos *kulturális intézmények* – nemzeti színházak, nemzeti múzeumok, nemzeti tudományos és művészeti akadémiák – létrehozása, a népesség-nyilván tartás kialakítása (ideértve természetesen a lakosság rendszeres megszámolását is), az egyes országok feltérképezése és a modern *térképek* megrajzolása, valamint a *nyelv* megújítása (nyelvújítás).

A másik ilyen terület az *etnikai homogenizálás*, vagyis a hagyományos etnikumok nemzetekké formálása volt. Ennek egyik aspektusa a nyelvi egység megteremtése (*államépítő nyelvpolitika*). Közismertek e tekintetben Eugen Weber elemzései a francia egység egy évszázadnál is tovább tartó, lépésekben zajlott megteremtéséről, ahol az államilag kinevezett iskolamestereknek és a vezénylési nyelvében is egységesített hadseregnek döntő szerepe volt a hazafias érzések elterjesztésében.^[33] Az, hogy a nyelvi egység két területen, a kulturális és az etnikai homogenitás megteremtésében is szerepet játszott, azzal magyarázható, hogy a nyelvnek egy közösségletében – a kommunikáción túl – az is feladata, hogy biztosítsa az adott közösség önazonosságát („nyelvében él a nemzet” – szoktuk mondani). A nyelv a közoktatás nyelveként például hozzájárul a kultúra terjesztéséhez, de megfelelő nyelvtörvényekkel megtámogatva a nemzeti uralom, az etnokrácia megvalósításához is. Az etnikai homogenizálás során a modern államok a XIX–XX. században – a nyelvi egység előmozdításán túl – számos más eszközzel is élhettek. Ezek többsége az asszimiláció körül forgott: annak ösztönzésétől kezdve a kikényszerítéséig.^[34] Az egyik legismertebb XIX–XX. századi eszköz az „olvasztótégely”-politika volt. Ez metaforikusan a különböző eredetű népcsoportoknak egy *újnemzetté* való összeolvasztására utal, közismerten amerikai kontextusban, de többek szerint más országokban is megfigyelhető. Például Mexikóban a spanyol, indián és fekete bőrű lakosság összeolvadásával egy mesztic társadalom jött létre, s bizonyos értelemben ez az elv működött Európában is, ahol a francia nemzet a gascogne-iakból, provanszálókból, elzásziakból, bretonokból, korzikaikból, flamandokból stb., az olasz pedig a szárdokból, piemontiakból,

[32] Fichte, 1995, 138–141.

[33] Weber, E., 1976, 28–31. Az „államépítő nyelvpolitika” egyik érzékeny területe magyar vonatkozásban a hivatalos nyelv felvidéki és erdélyi bevezetése volt. Az utóbbiról lásd Pál, 2005, 3–26.

[34] Megjegyzem még, hogy az etnikai homogenitás megteremtésének szélsőséges eszközei a „faji homogenitást” teremteni szándékozó XIX–XX. századi fajelméletek és XX. századi faji törvények voltak; ezekkel azonban itt nem foglalkozok.

toszkánokból stb. állt össze. A XX. századi totalitárius államok – nem törődve az ezért fizetendő árral – ezen a területen is megszorozták az államok lehetőségeit.

A modern állam létrejöttéhez nemcsak nemzetileg és etnikailag kellett egységesíteni a társadalmakat, de *vallásilag* és *szociálisan* is. Ezek jelentették a homogenizálás harmadik és negyedik fő területét. Az előbbit a vallási keretben zajló háborúskodás, valamint az *államegyházak* megteremtése mozdította elő, az utóbbit pedig azok a mozgalmak, amelyek jelentősen lecsökkentették a nagy társadalmi egyenlőtlenségeket. Ez utóbbiak körében a XIX–XX. századi szociális-szocialista mozgalmak ugyanúgy csak folytatói voltak a korábbi egyenlősítő tendenciáknak és törekvéseknek,^[35] amint a XIX–XX. századi nacionalista politika is csak folytatta a korábbi kulturális homogenizálást.

A négy – kulturális, etnikai, vallási, szociális – homogenizálási tendencia között sok esetben észrevétlen *átmenetek* léteztek: a kulturális egységesítés egyben nyelvi homogenizáció is volt és viszont, a vallási összefüggött az etnikaival és megfordítva, a szociális pedig szinte minden területen jelen volt. Közismert, hogy az „akié a terület, azé a vallás” elve a XIX. század folyamán *cuius regio eius lingua* elvvé változott,^[36] a nemzet mint nyelvi közösség egyben kulturális közösség is volt, s a vallási és a nemzeti homogenizáció is kéz a kézben járt.

Néha az is előfordult, hogy a trendek megfordultak, és a hatás-ellenhatás egymást váltó folyamatai kiegészítették egymást. Például: amit az állam a nyelv révén homogenizált, azt az egyház „vissza-heterogenizálta”, vagyis az egységes nemzet mögött felerősítette az egykori, differenciált etnicitást. „Sok esetben, és különösen Bretagne-ban a nyelvi homogenizáció kérdése szorosan összekapcsolódott a szekularizáció problémájával – mutatott rá Paul A. Silverstein az etnikai identitások újjáéledése kapcsán. – Itt az 1789-es forradalom után létrehozott négy körzetet (département) pontosan a korábbi tartomány négy történeti katolikus egyházmegyéje vagy püspöksége alapján jelölték ki, amelyek maguk is négy különálló nyelvterületnek feleltek meg, s amelyekben a breton nyelv eltérő dialektusait beszélték. [...] Az iskolák mindenekeelőtt a vallási katekizmusokat tanító intézményekké váltak, és a törvénykezés kétértelműségei miatt a tanítás a megfelelő breton dialektusokban zajlott... Ekképpen a breton kulturális identitás újratermelését az egyház közvetítésével az iskolarendszer végezte el.”^[37]

[35] E több évszázados társadalmi egyenlősítést nagy elokvenciával, s kisebb túlzásoktól sem mentesen írta le Alexis de Tocqueville az *Amerikai demokráciában*. „Átfutva történelmünk lapjain – fogalmazott –, az elmúlt hétszáz évben úgyszólván egyetlen eseménnyel sem találkoztunk, amely ne vált volna az egyenlőség javára. ...ha a tizenegyedik századtól kezdve ötven évenként megvizsgáljuk mi történt Franciaországban, szembetűnik, hogy minden periódus végére kettős forradalom megy végbe a társadalom állapotában. A nemes alábbszáll a társadalmi ranglétrán, a közrendű pedig emelkedik; az egyik hanyatlik, a másik magasabbra jut.” (Tocqueville, 1983, 16–17.)

[36] Lásd erről részletesen Kamusella, 2011, 41–57.

[37] Silverstein, 1999, 155. Hasonló fejleményeket jelzett más vonatkozásban Szűcs Jenő is: „A mai nyugat-európai »etnikai reneszánsz« részeseinek tekintélyes hányada egykori feudális-territoriális autonómiák háttérbázisának köszönheti, hogy – ha nagy veszteségekkel is – úgy-ahogy átvészelte az etnikai lét igazi pestiseit: az újkori állami centralizációt és az államnacionalizmust.” (Szűcs, 2008, 1399.)

A fő tendencia mindazonáltal a homogenizáció volt. A modern, egyre jobban centralizált állam egységesítő politikáját követte és felerősítette a modern állam egyik későbbi fejlődési szakaszán fellépő nemzetállam a maga homogenizáló politikájával. Ahol a nemzetállami fejlődés után még a totalitárius fejlődés is következett, ott a homogenizálás korábban ismeretlen formákat öltött: a többékevésbé békés asszimilációt felváltotta a népek erőszakos ki-, be- és áttelepítése (eufemikus kifejezéssel az ún. népességmozgatás), bizonyos csoportok tagjainak a polgári és állampolgári jogoktól való nyílt megfosztása, az „etnikai tisztogatás”, a határok átrajzolása, a népek kultúrájának tudatos felszámolása (*etnocídium*), sőt maguknak a népeknek az eltüntetése (*genocídium*) is.

Azt, hogy itt az etnikai homogenizáció két szakaszáról volt szó, jól szemlélteti, hogy az előbbi folyamat sikeres volt, az utóbbi viszont – emberileg fájdalmas és társadalmilag kártékony volta ellenére – nem. Ezt Romsics Ignác így magyarázza: „A modern tömegtársadalmak megszületése előtti állami homogenizáció – például Franciaországban, ahol már 1539-ben királyi rendelet tiltotta meg a nem francia nyelvek és a standardizált francián kívüli dialektusok használatát a közigazgatás minden szintjén – általában sikeres volt. A XIX–XX. századi kísérletek azonban – például a német nyelv erőltetése a Habsburg Monarchiában, a magyar nyelv Magyarországon vagy az orosz és porosz nyelv a lengyel területeken, illetve a két világháború közötti és utáni, különösen megkésett próbálkozások az új nemzetállamokban – kivétel nélkül csődöt mondtak. Közel két évszázad ilyen jellegű kudarcai alapján szabályként állapíthatjuk meg, hogy kulturálisan integrált, nemzetileg tudatos és politikailag mobilizált vagy mobilizálható kisebbségek – s a legtöbb kelet-közép- és délkelet-európai nemzetiség ma már ilyen – identitásának megváltoztatására az erőszakos asszimiláció politikája nem alkalmas.”^[38]

A XX. század deledője mindazonáltal nem egyszerűen az erőszakos asszimiláció sikertelenségétől vált emlékezetessé, hanem a totalitárius államok nemzetpolitikájának pusztításától, ideértve a II. világháború során egyértelművé vált nemzeti katasztrófákat is. A nyugat-európai államok ebben a történelmi helyzetben lemondtak a nemzeti homogenizációról, és áttértek egy másfajta nemzetpolitikát követő állami gyakorlatra. Ez a változás nem jelentette a nemzetállami fejlődés végét.

IV. A POLIETNIKUS POLITIKÁT FOLYTATÓ NEMZETÁLLAM

1945 után Nyugat-Európában és általában a Nyugat országaiban nemcsak a politikai rendszer és az állam struktúrája változott meg jelentősen (az előbbi például demokratizálódott, az utóbbi területén kialakult a jóléti állam és így tovább), de mindez a nemzet és a nemzetállamiság szempontjából is változott. Nem egyszerűen a demokrácia terjedt el, hanem a demokráciának új formái és változatai

[38] Romsics 2013, 235. Hasonló következtetések levonására ad alkalmat Anderson: *i. m.*, 162–164.

alakultak ki vagy erősödtek meg.^[39] Ezekben fokozatosan a nemzeti elv is helyet kapott, sőt, egyes elméletekben a „nemzeti önrendelkezés” olykor a demokrácia egyik esetévé szublimálódott.^[40]

A legfontosabb változás a *konszenzusos demokrácia* elterjedése volt, amelynek intézményei – koalícióalkotás gyakori nagykoalíciókkal, a politikai befolyás viszonylag arányos elosztása, a különböző közösségek autonómiája – közül több nemzeti elvek alapján is értelmezhető volt, ahogyan az például Belgiumban történt. A kölcsönös *vétójogok* egyes esetekben (Belgium, Ciprus) ugyancsak nemzeti alapon nyertek meghatározást. Elterjedt a föderalizmus, majd a regionalizmus eszméje, ha másként nem, hát az államok föderalizálására irányuló ideológiaként. Ha Nyugaton nem is vált általánossá, de jelentősen előrehaladt a kollektív jogok elismerése, a kisebbségi jogok és a *kisebbségvédelem* különböző intézményei pedig sok esetben erősítették ezt.^[41] Alkotmányos megerősítést nyertek a kisebbségvédelem intézményei, s különböző *területi önkormányzatok* alakultak ki (Åland-szigetek, Dél-Tirol, Korzika),^[42] amelyek megtörték az egységállamok unitárius szerkezetét. S végül, kialakultak a regionális államok (például Spanyolország, Nagy-Britannia),^[43] amelyek több önállóságot biztosítottak belső, néhány esetben nemzeti-etnikai alapon szerveződő területi egységeiknek, mint az unitárius államok, bár kevesebbet, mint a föderációk.

Ez az új helyzet, főleg pedig a *regionális állam* kialakulása az 1980-as években a nemzetállam számára is új politikai kontextust jelentett. A megváltozott politikai és közjogi szerkezet nemcsak összeegyeztethetetlen volt a homogénizáló nemzetállam fogalmával, de egyenesen azzal szemben fejtette ki hatásait. Nyilvánvaló lett, hogy *egy állam több népet is szolgálhat*, s amennyiben azok nem versengenek egymással, több nemzet számára is biztosíthatja a fent jelzett funkciókat – valamilyen arányban. Másfelől sokaknak úgy tűnt, hogy vannak (önálló) *állam nélküli* nemzetek, például a skótok és katalánok (ezek egy részét később etnikumoknak mondták), illetőleg úgy látták, főleg a harmadik világ országaira tekintve, hogy léteznek *nemzet nélküli* államok.^[44] Akik ragaszkodtak a nemzet és

[39] Lásd erről Lijphart, 1977 és 1984, valamint Ondré, 2012, 7–30.

[40] Lásd például Manent, 2003, 96–105. E műben ilyen tételek olvashatók: „Csakis a képviseleti rendszernek és a nemzetformának köszönhető, hogy a demokrácia nagy államokban is megvalósul”; 101. stb. A nemzeti elv és a demokrácia szoros összefüggéséről – más tartalmi kontextusban – lásd Ormos, 2013.: „A »nemzetállam« és a »többnemzeti állam« alternatívája más szököntösben ugyan, de szerves része a demokrácia problematikájának is.” A kérdéscről lásd különösen a „Demokrácia és nemzetállam” fejezetet.

[41] Vö. Majtényi, 2007.

[42] Lásd például Bárdi, 1994; Halász, 2004, 36–59.; Steininger, 2017; Tabajdi – Barényi, 1997.

[43] A regionális államról lásd Sipos, 1993., a devolúcióról Egedy, 2015.

[44] E két kifejezés egyik lehetséges magyarázatát illetően lásd Guibernau, 1995, különösen 5. („*Nationswithoutstates*”) és 6. („*Stateswithoutnations*”) fejezetek. Lásd még, részben az amerikai kontinensre figyelve Guibernau, 2013. A régi típusú szeparatista hang több esetben nem az „állam nélküli nemzet”, hanem az „állam ellen fellépő nemzet” fogalmában jelent meg, nagyjából ugyanazokra a népekre gondolva; vö. például Keating, 1996, ahol a szerző Katalónia, Quebec és Skócia önállóságra törekvő népei szempontjából elemzi a nemzetállamot.

az állam szükségszerű kapcsolatához, azok a nemzetállam számára új értelmezést és új fogalmat kerestek. Ekkor született a *többnemzeti* vagy *többnemzetű* állam (*multination-state, multinational state*) kifejezés, ami azonban szélesebb körben nem terjedt el. A több államalkotó nemzetre épülő állam lehetőségét egyébként már Lord Acton felvetette a XIX. században, amikor John Stuart Mill-lel vitatkozott.^[45] A kortárs szakirodalomba a kifejezést mások mellett a kanadai politikai filozófus, Will Kymlicka próbálta bevezetni, a lehető legegyszerűbben határozva meg azt: ez olyan állam, amelynek „több nemzete vagy népe van”.^[46] A fogalom nem vált általánosan elfogadottá, aminek több oka lehet. Részen az, hogy nem volt képes jelezni azokat a tartalmi elemeket, amelyek a homogén nemzetállamhoz kötődtek, főleg abban az értelemben, hogy az állam milyen funkciókat teljesít a nemzet számára; részben pedig diszkrepanciát sejtetett egy idealizált elgondolás (például az államalkotó társnemzetek egyenjogúsága) és a történelmi tapasztalat (a nemzetek államon belüli egyenlőtlensége és versengése) között.

Ebben a helyzetben a fogalmi kérdés terén mintegy „kapóra jött” a nacionalizmus etnicizálódása, az ún. *etnonacionalizmus* kialakulása és terjedése, ami ugyancsak a homogenizáló nemzetállam ellenében hatott. E mozgalmat Anthony D. Smith így jellemezte. „1800 után sokkal több nemzetet hoztak létre mintegy tervszerűen, tudatos nacionalista programok részeként, de rendszerint korábban létező etnikai kötelékekre – a középkorra visszatekintő mítoszokra, emlékekre, szimbólumokra és hagyományokra – építve. A tizenkilencedik század folyamán a nacionalizmus egyesítő mozgalomként jelent meg Németországban és Olaszországban, szeparatista mozgalomként Magyarországon, Romániában, Bulgáriában, Lengyelországban, Szerbiában, Horvátországban, a csehek, a szlovákok, valamint Kelet-Európa és Oroszország más népei között. [...] [A II. világháború után] talán az ázsiai és afrikai gyarmati felszabadító mozgalmak hatására, az etnikai »neo-nacionalizmus« hulláma söpört végig a Nyugat régen megállapodott ipari országain, melynek során a quebeciek, a bretonok, a skótok, walesiek, a baszkok, a katalánok, a flamandok és a korzikaiak nagyobb autonómiát és saját területi közigazgatást követeltek. [...] E folyamatot etnikai újjászületésként jellemezték, de néhányan inkább az etno-nacionalizmus kiterjesztéseként vagy a fennmaradt etnikai kapcsolatok új erővel való feltöltődéseként értelmezik.”^[47] Az etnonacionalizmus születését tulajdonképpen minden nacionalizmus-kutató észrevette, de másként értelmezte. Eric Hobsbawm például a „nemzetben való gondolkodásnak” és

[45] Lásd Lord Acton, 1991, 1. k. 120–152. Megjegyzendő, hogy Acton inkább multinacionális, azaz többnemzeti föderalizmusról beszélt, semmint multinacionális (egység) államról.

[46] Kymlicka, 1997, 19. („which contains more nations or peoples”). Kymlicka itt nyilvánvalóan olyan államra gondolt, amely — mint Kis János fogalmazott (Kis, 2002, 34–48.) — „államalkotó társként ismeri el” a korábban kisebbségi csoportnak nevezett népeket, sőt, „biztosítja számukra a gyarapodásukhoz szükséges jogokat és erőforrásokat.”

[47] Smith, 1995, 20–21. Az etnikai újjászületésről lásd még Smith, 1981, Smith, 1986 (magyarul részlete: Smith, 2004, 204–229.) és Connor, 1994.

az „etnikumban való gondolkodásnak” *eltérő célokat* tulajdonított.^[48] Ha a katalán politikai elit 2017 őszére beérett törekvéseit vesszük, ebben tévedett.

A két tényező – az államok megváltozott politikai jellemzői és szerkezete, valamint az etnonacionalista mozgalmak sikerei – hatására a többnemzetű nemzetállamra gondolva többen *polietnikus nemzetállamról* beszéltek,^[49] tekintettel arra, hogy a szóban forgó államok a fenti értelemben vett polietnikus nemzetpolitikát folytattak. A „többnemzetű” és a „polietnikus” nemzetállam kifejezéseket hol egymás szinonimájaként használták, hol kisebb különbségeket állapítottak meg közöttük, olykor ugyanazon műben is, aszerint, hogy mit gondoltak a nemzet és az etnikum viszonyáról. WillKymlica az egyik helyen így fogalmazott: a szakirodalomban „a nemzetállam (*nationstate*) és a polietnikus (*polyethnic*) vagy többnemzetű állam (*multinational state*) közötti különbséget alig elemzik”; egy másik helyen pedig így: „az amerikai politikai gondolkodók az Egyesült Államokat inkább *polietnikus* nemzetállamnak tekintik, semmint valódi *többnemzetű* államnak”.^[50] Ő maga a generációk óta egy adott állam területén élő nemzetiségek vagy kisebbségek esetén rendszerint a *többnemzetű* (multinacionális), a sajátos etnokulturális identitással rendelkező bevándorlók esetén pedig a *polietnikus* nemzetállam kifejezést használta, ez a szigorú terminológia azonban nem vált általánossá. A *polietnikus* nemzetállam fogalma mindazonáltal – a fent vázolt tartalommal – viszonylag széles körben elterjedt.

A fogalmak tobzódása kiterjedt a *polietnikus* és *multietnikus* nemzetállam szinonimaként való használatára is, mind a külföldi, mind a hazai szakirodalomban.^[51] Ez a szóhasználat tartalmi elemekre tekintettel nem kifogásolható, bár az utóbbival képzett nemzetállam-fogalom mintha nem közvetlenül azokat a politikai újdonságokat, amelyeket a II. világháború utáni nyugat-európai politika változása kapcsán fent említettem, s így nem érzékelteti a homogenizáló nemzetállam tudatos visszaszorítására irányuló szándékot. Az viszont igaz, hogy közép- és kelet-európai vonatkozásban – ahol a polietnikus politikát folytató nemzetállam (egy-két kivétellel) nem váltotta fel az egy nemzet érdekét szolgáló, vagy azt kikovácsoló homogenizációs nemzetállamot, s ahol az államok 1945 után is, sőt valamilyen mértékben 1990 után is kitarítottak a homogernizációs politika mellett – mindkettő ugyanolyan különösen cseng.^[52]

[48] Hobsbawm, 1993, 20.

[49] A magyar nyelvű szakirodalomban a „polietnikus nemzetállam” fogalmát viszonylag kevesen használják, bár kezd meghonosodni; lásd például Romsics, 1998, 372–376. elsősorban a polietnikus nemzetiségpolitika kontextusában, valamint Kis, 2002, 34–48. Ez a kifejezés azért és annyiban több a „többnemzetiségű nemzetállam” vagy „soknemzetiségű nemzetállam” terminusoknál, mert arra is utal, hogy az állam kifejezetten fenn kívánja tartani az állam alapjául szolgáló társadalom sokszínűségét.

[50] Kymlicka, 2010², 255. és 260. E megközelítés alapján nem kizárt egy olyan terminológia, amelyben a *többnemzeti* államot államalkotó minőségű társnemzetek alkotják, míg a *polietnikus* nemzetektől függetlenül konstituálják ugyan, de az számos népet és etnikumot elismer.

[51] Külföldi példaként lásd Ashmore – Jussim – Wilder, 2001, különösen 101–124., Lie, 2001, különösen 83–84. stb. Egy hazai példa: „a nemzetállami rend szempontjából a »polietnikus állam« ugyanolyan, mint a »multietnikus állam«” — fogalmazott Kymlicka elmélete kapcsán Kis János; vö. Kis, 2002, 34–48.

[52] Lásd például Szarka, 2016. E mű címének e különös csengését az okozza, hogy a szerző két

Az igazi kérdés azonban nem az, hogy a *poli* (több, sok) vagy a *multi* (sok) előtagot használjuk-e a XX. század második felében átalakult nemzetállamra, hanem az, hogy a nemzetállamhoz kötött szóhasználatban mit jelent az *etnikumra* történő utalás? Ha a nemzetállamot nemzetek és nemzetiségek alkotják, akkor mit alkotnak az etnikumok? Milyen nemzetállam az, ami etnikumokat jelenít meg, képvisel és szolgál? S egyáltalában, a nemzetekhez képest mik az etnikumok?

Az *ethnos* (eredetileg: törzs) mai fogalmában két tényező hangsúlyozódik: egy valódi vagy feltételezett közös származás gondolata, valamint az ennek alapján való összetartozás tudata, a közös identitásig elmenően. A társadalomantropológia az előbbit tartja fontosabbnak, a kulturális antropológia és az etnometodológia a másodikat. A nacionalizmus-elméletek, ha valamihez, inkább az utóbbihoz csatlakoznak, de az előbbit sem kerülhetik meg. Mivel azonban egyszer, a XX. század első felében már megégették magukat azzal, hogy közel sodródtak a biológiai tényezőket hangsúlyozó fajelméletekhez, érthető és helyes, hogy e tekintetben óvatosabban járnak el.

A kérdés klasszikusa, Fredrik Barth norvég társadalomantropológus szerint az *etnikai csoport* olyan csoport, amely (a) biológiailag továbbörökíti magát, (b) osztozik bizonyos kulturális értékekben, (c) sajátos kommunikációs és interakciós formákat alkot, s amelynek (d) tagjai mind önmaga, mind mások számára meghatározott kategóriák – társadalmilag differenciált kulturális jegyek – alapján azonosíthatók.^[53] Ennek és az ezt számos ponton kiegészítő-konkretizáló elemzéseknek az alapján akár azt is mondhatnánk, hogy az etnikumok az emberi rasszoknak, ideértve azok alfajainak, az ún. nagyraszok alcsoportjainak és keveredéseinek társadalmi értelemben vett folyamányai. A másik oldalon, a kultúrantropológia felé hajló nacionalizmus-elméletek terén az etnikum származás-eleme másodlagossá válik, s inkább a közös identitás hangsúlyozódik. Anthony D. Smith szerint például az *etnikai közösség* (*ethnie*) jellemzője a közös név, a közös ősök mítosza, a közösen osztott történeti emlékek, a közös kultúra valamilyen eleme, egy sajátos haza (otthon) eszméje, valamint bizonyos fokú szolidaritás a teljes népesség jelentős csoportjaiban.^[54] Ennek alapján az etnikumok olyan közösségek, akiknek a közös származáson és/vagy annak tudatán kívül szüksége van közös kultú-

- homogenizációs politikát folytató állam szövetségét (Csehszlovákia) nevezi multietnikusnak. Nincs itt hely arra, hogy részletesen bemutassam a homogenizációs nemzetpolitika melletti 1945 és 1990 utáni kitaratást Közép- és Kelet-Európa egyes államaiban, de jelzésszerűen utalok két körülményre. Románia saját alkotmánya szerint „szuverén és független, egységes és oszthatatlan nemzetállam”, ahol „a nemzeti szuverenitás a román nép sajátja”, s az „állam alapja a román nép egysége”; lásd az 1991. évi alkotmány 2003. évi módosítás szerinti 1. § (1) bek., 2. § (1) bek. és 4. § (1) bek. szövegét. Ez az alkotmány több helyen „román államként” határozza meg Romániát; például 3. § (4) bek. Szlovákia 1992. évi alkotmányának preambuluma szerint „Szlovákia nemzetállam”. Érdemes ezzel szemben utalni arra is, hogy a Cseh Köztársaság alkotmánya egy államról, de „három országról” — Csehországról, Morvaországról és Sziléziáról — beszél.

[53] Barth, 1998, 10–11.

[54] Smith, 1993, 21.

rára és történelemre is; például trójai háborúkra, Tell Vilmosokra és így tovább.^[55] Az etnikumok így nem az emberi rasszok folyamányai, hanem „népek” a nemzetek előszobájában, akik vagy azért vannak ott, mert nem jutottak tovább a szalonba, vagy azért, mert visszamentek onnan, vagy mert nem tudtak tájékozódni és eltévedtek. (Ezt a jellemzőjüket aknázza ki az elmélet kritikája, miszerint az „etnikum” pusztán a nép fogalma körüli „ködösítés”.^[56]) A bonyolultabb folyamatok megértéséhez mindkét megközelítésre szükség van, bár kétségtelen, hogy a mérleg nyelve hol erre, hol arra billen. Ha például arra keresünk választ, hogy az asztúriaiak, az aragóniaiak és az andalúzok miért olvadtak fel minden további nélkül a kasztíliai spanyol világban, és hogy miért érezhető még ma is a katalánok és a baszkok különállása, akkor azt e kétfókuszú megközelítéssel jól meg tudjuk magyarázni: az előbbieket ugyanis a biológiai leszármazás terén közelebbi, míg az utóbbiak távolabbi kapcsolatban állnak a kasztíliaiakkal.

A multi-, illetve polietnikus nemzetállam közegében az *etnikum* az előbbi – a valós vagy vélt származás-közösségtől a kulturális közösségig terjedő – skála valamely pontján álló, közösséggé formálódó, azonosítható *nép csoportot* jelent. Közösséggé szerveződésük jellegzetes erőterekben, vagy szervező erők körül zajlik, ami lényegi különbséget is teremt közöttük.

Az egyik ilyen erőter, aminek hatása elsősorban az európai etnikumok esetén mutatható ki, a *nemzet*, pontosabban az ahhoz való viszony. Vagyis az etnikumok az *európai nemzetfejlődés* folyamatában értelmezhető népcsoportok, akik vagy feloldódtak egy modern nemzetben (a fenti példánál maradva az andalúzok, aragóniaiak, kasztíliaiak, de mondhatnánk bretonokat, gascogne-iakat és provanszálókat és így tovább), vagy beléptek ugyan a nemzetvé válás „előszobájába”, de valamilyen ok miatt onnan nem jutottak tovább (baszkok, katalánok, vagy korzikaiak). Az is lehet, hogy ebben valamilyen speciális történelmi tényező játszott szerepet (walesiek, vallonok, quebeciek), vagy tovább is léptek (például skótok), de egy hosszútávra szóló történelmi döntés nyomán később ezt másként élik meg, mint eredetileg. Ezek az etnikumok^[57] a nemzethez és a hagyományos európai nemzetállamokhoz viszonyítva értelmezik saját helyzetüket.

A népcsoportok közösséggé szerveződésének másik erőtere a *vallás*. Ennek elsősorban az Európán kívüli – ázsiai, afrikai, dél-amerikai és óceániai – népek esetén van jelentősége. Az etnikumok száma a világ e területein több ezerre tehető. Sokféleségük pusztán néhányuk felemlítésével is érzékeltethető: olyan népek ezek,

[55] *Uo.*, 22.

[56] Vö. Böttger, 2014.

[57] Itt szándékosan csak nyugat-európai példákat hoztam. A közép- és kelet-európai fejlődés során kialakult – nemzetvé váló vagy nem váló, egy nemzetbe beleerőltetett, vagy abból kiolvadt – etnikumok jellegzetes példáit (szlovénok, tótok, ruszinok, fehér oroszok, moldávok, bosnyákok, bunyevácok és így tovább) itt csak megemlítem, de nem tárgyalom, hogy elemzésük ne vegye el a figyelmet a fő kérdésektől. Ugyanígy: a nemzetállami fejlődés előtt „eltűnt”, más népekben felolvadt népcsoportokat (vendeket, jászokat és kunokat, varégokat, csuvasokat, cseremiszeket és így tovább), valamint az államfejlődés szempontjából speciális állású romákat ugyancsak futólag említem, hogy a fő kérdésekre irányíthassam a figyelmet.

mint a pastuk és oszétok, hinduk, bengáliak, szikhek és tamilok, gudzsarátiaiak, kasmíriak, rohingják, beludzsok, irániak, törökök, kurdok, hanok, hujok, tibetiek, csuangák, mandzsuk, maorik, a szamoaiak, filippínók, arabok, berberek, bantuk, eritreaiak, pigmeusok, tuaregek, moszik, hutuk és tuszik és így tovább. Minden nagyobb országban több száz etnikum él, sokszor olyanok is, akik közül milliók más államok területére vetődtek. Vannak közöttük az európai nemzetekre (például kurdok) emlékeztető, vagy már-már ahhoz hasonlóvá vált közösségek (törökök, hanok), s olyanok is, akik megfelelő feltételek mellett ilyené alakulhatnának; többségük azonban történelmileg viszonylag képlékeny származási- és kulturális közösség, amit a már kialakult nemzetközi rendszerben a vallásuk sorol az államfejlődési koordinátarendszer valamely politikailag is értelmezhető pontjára. Aki például a „kétezer éves buddhista királyságban”, az egykori Burmában (a mai Mianmarban) nem théraváda-buddhista, „az nem lehet burmai”, mondják manapság a muzulmán rohingjáknak (rakinoknak), akiket el is üldöznek onnan. Milliós exodusukat látva néhány publicista „buddhista nacionalizmust” emleget, ami azért meglepő, mert figyelmen kívül hagyja, hogy a „nemzet”, a „nacionalizmus” vagy a „nemzetállam” szavakkal ebben a történelmi-társadalmi kontextusban körülbelül olyan hatást vált ki, mintha aranygombos klubzakót vagy nyári blézert adna a *londzsit* (férfiak és nők által egyaránt hordott végtelenített szoknyát) viselő *bamáro*kra. Szerencsénkre itt nem az etnikum és az állam problémáit kell áttekintenünk,^[58] hanem „csak” az etnikum és a nemzetállam viszonyát. Ez utóbbi kontextusban pedig – a nacionalizmus-szakirodalom egy részében az utóbbi időben elterjedt zsargontól^[59] – a szóban forgó etnikumok többnyire akkor bukkanak fel, amikor migránsként, bevándorlóként vagy menekültként a nyugati társadalmak polietnikus politikát folytató nemzetállamaiban telepednek le. Mivel azonban a bevándorlás következtében ezen államok, vagy legalábbis egy részük az elmúlt évtizedekben multikulturális politikára tért át, ez a nemzetállam szempont-

[58] Az előbbi példánál maradv Burmát — melyek népessége (a 7%-nyi keresztény *karen*, a 3–4%-nyi muzulmán *rohingja* és a 10%-nyi *thaio*kkal rokon *san* lakosság mellett) mintegy kb. 70%-a buddhista *bamár* — *etnikai államnak mondhatjuk, s nem európai értelemben nemzetállamnak. Az így értelmezett (államalkotó) etnikum és az európai (államalkotó) nemzet közötti különbség egyik leglényegesebb eleme a két közösségnek a valláshoz, s ennek közvetítésével az államnak a valláshoz való viszonya. A „nemzet” és az „állam” összekapcsolódásának rövid szakirodalmi összefoglalásaként lásd: Arday, 2016.*

[59] A nacionalizmus-szakirodalom egy része az utóbbi két-három évtizedben az *etnikumokat* globális szinten *nemzetként* kezeli. A régebbi szakirodalomban lásd például Kößler – Schiel, 1995, 1–23. Ugyanebben a kötetben a nemzet-építés etnikum-csinálás lesz; vö. Dittrich – Lentz, 1995, 24–44. Az újabb szakirodalomból lásd Breuilly, 2013, különösen 220–339. Az európai fül számára azonban — az etnonacionalizmus dominánssá válása ellenére is — különösen cseng, ha az „arab népek nacionalizmusáról” beszélnek (ugyanott, 435–452.) vagy ha „dél-ázsiai és délkelet-ázsiai nemzetépitést” tárgyalják (ugyanott, 472–535.). Hasonló problémákkal néz szembe a hazai szakirodalomban Balogh, Rošoványi, Búr és Anderle, 2002 is. Azt a problémát, hogy a világ különböző régióiban *nemzetállam-e az etnikumok által alkotott állam, vagy nem is exponálják* (ugyanott, 159–288. és 407–542.), vagy felvetik, például fejecet-címként, de nem válaszolják meg (ugyanott, 321–337). Mindez nem vonatkozik a Rošoványi Zsolt által írottakra, aki meglehetősen elegánsan kezeli és meggyőző módon meg is oldja a problémát (ugyanott 102–118. és 155.), amikor „az iszlám világ” nemzetállamait *területi* államoknak mondja, s a *modern* állam fogalomrendszerében elemzi (lásd különösen 102–103.).

jából számos kérdés újragondolását igényli. A fő kérdés az, s az alábbiakban ennek megválaszolása felé fordulok, hogy *nemzetállam-e* még a multikulturális politikát folytató állam? Azért, hogy alább egyértelműbb legyek, a válasz egy részét már itt megelőlegezem: sokan attól tartottak, hogy a nemzetállami fejlődésre nézve a globalizáció és a nemzetközi integrációk felől, vagyis *kívülről* leselkedik a legnagyobb veszély.^[60] Az elmúlt évtizedekben kiderült azonban, hogy ugyanilyen, már ha nem komolyabb az a veszély, ami a nemzetállamot belülről fenyegeti: a multikulturalizmus ugyanis az állam „mögötti” társadalom nemzeti jellegét alakítja át.

V. A POLI- ÉS MULTIETNIKUS NEMZETÁLLAM A MULTIKULTURALIZMUS IDEJÉN

A multikulturalizmus híresen definiálatlan és definiálhatatlan fogalom.^[61] Ez annak következtében van így, hogy egyszerre utal a *tények* és az *értékek* (*normák*) bizonyos, bár pontosan nem meghatározott körére, s néhány országban egyszerre *valóság* és *ideológia*.^[62] E kettősség egyik látványos folyamánya, hogy a politikusok nem tudnak ellenállni a jelenét és jövőjét illető radikális kijelentések csábításának, amelyeket aztán „finomítaniuk” kell. A „multikulturális társadalom létrehozására irányuló kísérletek kudarcot vallottak” – állította Angela Merkel 2010-ben, amire David Cameron 2011-ben azzal kontrázott rá, hogy „a multikulturalizmus megbukott”. A Nyugatra történő bevándorlás azóta minden addigi mértéket meghaladott, s a nyugati társadalmak (egy-egy megtorpanás ellenére is)^[63] minden korábbi meghaladó mértékben multikulturálisabbá váltak. Az ún. multikulturalizmus-indexek^[64] legalábbis ezt mutatják. A multikulturalizmus Nyugaton nem csak demográfiai tény vagy a mindennapokban (például kulináris és fogyasztói értelemben)^[65] megtapasztalható élmény, hanem a társadalom politikai rendjének része.

Politikai értelemben elsősorban nem intézményeket, hanem bizonyos politikákat (*policies*) jelent. Azokban az országokban van jelen, ahol valamely területen kedvező lépéseket tesznek a bevándorlók és más, alább jelzett csoportok egyenjogúsítása és elfogadása terén. Valamilyen módon és mértékben (*a*) elismerik a

[60] Lásd például Osterhammel, 2013, 694–711.

[61] „A »multikulturális« és a »multikulturalizmus« kifejezéseknek „nincs egyértelmű és rögzített jelentése. Pusztán annak a ténynek a rögzítésére használhatók, hogy minden kortárs társadalmat, de legalábbis minden kortárs liberális demokráciát a különböző kulturális csoportok pluralitása jellemez, s e kulturális pluralizmus mindaddig létezni fog, ameddig ésszerűen előre láthatjuk a dolgokat” Miller, 1995, 130. A fogalom vitatott voltáról lásd Yildiz, 2008 és Egedy, 2001, 53–70. és Egedy, 2016, 73–86.

[62] Feischmidt, 1997, 8–9. A multikulturalizmus elsősorban Kanadában és Ausztráliában hivatalos ideológia, illetőleg — a *multi-racialnation* (több rasszból álló nemzet) és az *Einwanderungsland* (bevándorlóország) fogalmak révén — Nagy-Britanniában és Németországban része annak. Ideológiai elemeiről lásd Weterly, 2017, 325–360.

[63] Banting-Kymlicka, 2013, 577–598.

[64] A multikulturalizmus-indexről lásd Tolley, 2011.

[65] A fogyasztói élményként megélt multikulturalitás ugyanolyan bonyolult problémákat vetethet fel, mint a politikai rend részeként elgondolt. Lásd erről Fish, 1998, 4. 378–395.

törvényhozás és a közigazgatás terén, (b) az iskolai oktatásban, főleg az ún. kultúra-közvetítés kapcsán, (c) szerepet kap az etnikumoknak a közmédiában való reprezentációját illetően, (d) erre tekintettel mentesítenek bizonyos csoportokat a vallási alapú ruhaviselés általános szabályai alóli, (e) megkönnyítik a kettős állampolgárság elvi elfogadását, (f) támogatják az etnikai szervezetek kulturális tevékenységét, (g) az érintett csoportok számára biztosítják a kétnyelvű oktatás lehetőségét vagy támogatják anyanyelvi oktatásukat, végül (h) a hátrányos helyzetű bevándorlókat pozitívan diszkriminálják.^[66] Ha valamely államban mind a nyolc területen lépéseket tesznek, akkor az a leginkább multikulturális (indexe 8), ha csak egyen, az a legkevésbé ilyen (indexe 1), de több elemző szerint még ez az állam is multikulturálisnak tekinthető.

Ezen az alapon 2010-ben multikulturális országnak volt tekinthető Ausztrália (8), Kanada és Belgium (7.5), Svédország (7), Finnország, Új-Zéland (6), az Egyesült Királyság (5.5), Írország (4), Norvégia, Spanyolország, Portugália (3.5), az Amerikai Egyesült Államok (3), Németország, Görögország (2.5) Franciaország, Hollandia (2), Ausztria, Olaszország (1.5) és Svájc (1).^[67] Mint minden mérés, a mérőeszköz mértékei és megbízhatósága okán természetesen ez is vitatható, s az egyes országok indexeit illetően is lehetnek ellenvetéseink, de a multikulturalizmus-index összességében jelzi a nyugati társadalmak befogadó és elismerő jellegét.

Politikai értelemben a multikulturalizmus a pluralizmus örököse, de távolról sem annak folytatása. Lényegében *identitáspolitika*, melynek célja, hogy bizonyos közösségek tagjai, pusztán a csoporthoz való tartozás miatt jogosan követelhesék kulturális és vallási önazonosságuk tiszteletét. Erre tekintettel nevezik a „különbözőségek politikájának” is. Eredetileg a nyugati társadalmakba történő bevándorlással összefüggésben alakult ki,^[68] így elsődleges alanyai a fentebbi értelemben vett *bevándorló etnikumok*, de országonként változó mértékben és jelleggel kiterjesztették a domináns kultúrában korábban elhanyagolt, elnyomott vagy megsértett *más csoportokra* is. Leglátványosabban a nőkre és a szexuális kisebbségekre (például a homoszexuálisokra), de több helyütt az adott állam létrejötte előtt ott élt bennszülött (*indigenous*) és őshonos (*aboriginal*) lakosság leszármazottaira is. Az európai társadalmakban bevándorlók esetén az elismerés alapja a vallásszabadság, ami Amerikában az állam-egyház viszony helyi jellege miatt nem annyira hangsúlyos. Erre tekintettel Európában az általa felvetett problémák (mivel a bevándorlók többsége muzulmán vallású) olykor a muszlim-keresztény konfliktus fénytörésében jelennek meg.

[66] Vö. Kymlicka, 2012, 7.

[67] Forrás Tolley, 2011. (Zárójelben az egyes országok indexei.)

[68] Az, hogy a multikulturalizmus Európában a bevándorlással összefüggésben vetődik fel (vö. Ariëns - Richter - Sicking, 2013), nem egyedi, sőt ez a jellegzetes. Nem mindegy azonban, hogy milyen bevándorlásról beszélünk: az Egyesült Államokban így az „olvasztótégely-politika” lezárulása utáni, Ausztráliában pedig az európai kultúrát exportáló első hullám, vagyis a „fehér Ausztrália” megteremtése utáni ázsiai bevándorlás tárta ki az ajtókat a multikulturalizmus előtt.

Az állam jellegét illetően a multikulturalizmus a *homogenizáló nemzetállam visszaszorításának utolsó stádiuma*, amikor is az állam lényegében elveszíti nemzetileg domináns karakterét, s (mivel a domináns karaktert két évszázadon át elsősorban a nemzet adta) bizonyos értelemben nemzeti jellegét is. Jól kifejezi ezt egy ausztrál állami szerv által kiadott 1982-es „tájékoztató füzet”, ami részben az újonnan érkezettek, részben a régi állampolgárokat világosította fel az ausztrál társadalom jellegéről. Eszerint „a multikulturalizmus... nem a kisebbségi etnikai csoportoknak nyújtott sajátos szolgáltatás”, hanem „az ausztrál társadalom szemléletmódja, amely a kulturális sokszínűség tudatával való együttélést von maga után. Elfogadjuk különbségeinket és értékeljük az életmódok sokszínűségét, s nem várjuk el, hogy mindenki egy egységesített minta szerint éljen. A multikulturalizmus mindenekelőtt annak elismerését kívánja tőlünk, hogy mindannyian anélkül is »valódi ausztrálok« lehetünk, hogy szükségszerűen »tipikus ausztrálok« lennénk.”^[69]

A brossúra optimista jövőképe mögül még csak fel sem sejlének azok a problémák, amelyek az európai nagyvárosok multikulturális közegében 2–3 évtizeddel később ugyanezen politika alapján felvetődtek. E problémák – például a „párhuzamos társadalmak”, sőt „etnikai zárványok” kialakulása, a Brüsszel vagy London külvárosaiban működő, muzulmán jogot érvényesítő *saaria*-bíróóságok, stb. – láttán még ma is, vagy ma már megint sokan összekapcsolják a „valódi” és a „tipikus” angolról vagy franciáról stb. alkotott képet, s úgy gondolják, hogy van „echte” német, „really” brit, „vrai” francia és így tovább. E különbség oka részben az, hogy Ausztráliába javarészt a kelet-ázsiai hitrendszerek (konfucianizmus, sintoizmus, taoizmus) képviselői, valamint az ún. indiai vallások (buddhizmus, hinduizmus stb.) hívei áramlottak be, míg Európába az iszlám hívei. Az a kép, amit az iszlám az állam és egyház viszonyát, valamint a társadalom privát szféráját illetően táplál, lényegesen különbözik attól, amit e tekintetben a kereszténység az évszázadok folyamán kialakított, s attól is, ahogy ehhez az ázsiai vallások viszonyulnak.

A multikulturalizmus irányába orientálódó államok egyik nagy kérdése a bevándorlók *integrálásának* módja. Azokban az országokban, amelyek nélkülözték az erős és határozott domináns kultúrát (mint például Kanada), vagy amelyek bizonytalanok voltak a sajátjukban (mint például az ausztrálok az „angol, fehér Ausztrália” elképzeléssel), a multikulturalizmus ígéretesebbnek tűnhetett, mint az asszimiláció. Nem véletlen, hogy az *asszimilációra* való felhívás az Egyesült Államokban volt a lehangosabb, ahol másfél évszázadnyi „olvasztótégely-politika” során megformálódott egy „amerikai nemzet”. Samuel P. Huntington a ma már klasszikusnak mondható munkájában, a „Nyugat kulturális öngyilkossága” összefüggésében ezt így foglalta össze: „A bevándorlás az emberi tőke és a friss lendület potenciális forrása lehet, ez viszont két dolgot feltételez: először is a befogadó ország rátermett, képzett, tetterős emberek előtt nyitja meg a kapuit – olyanok előtt, akiknek tehetségére és szaktudására az adott országban

[69] [n. n.], 1982, idézi Stratton – Ang, 2013, 145.

szükség van; másodsor pedig igen lényeges, hogy az emigránsok és gyermekeik asszimilálódjanak az ország kultúrájához és általában a Nyugathoz. Az Egyesült Államok számára valószínűleg az első, míg az európai országok számára a második feltétel teljesítése okoz gondot.”^[70] A helyzetelemzést kritika egészítette ki: az 1990-es években az Egyesült Államok vezető politikusai – hangsúlyozta Huntington – nemcsak engedték, hanem egyenesen szorgalmazták a sokszínűséget az egységgel szemben... Az amerikai multikulturalisták... fő célként nem egy másik civilizációval való azonosulást tűzték ki, hanem egy sok civilizációt képviselő ország megteremtését. Ez valójában azt jelenti, hogy az ország lényegében egyetlen civilizációhoz sem tartozik, s hiányzik belőle a kulturális kohézió. A történelem bebizonyította, hogy az ilyen típusú országok hosszú távon nem képesek koherenciájukat megőrizni.”^[71] Vagyis miközben a multikulturalizmus – az amerikai nemzeti mottó (*e pluribus unum*: a sokból egy, sokaságból egység) nyelvén fogalmazva – a *pluribusra* helyezte a hangsúlyt, megfeledezett arról, hogy az egység csak a kulturális összetartozás erős szálai révén teremthető meg. Ami azt is jelenti, hogy a politikai integráció *kulturális kohézió* kérdése is, ami részben a vallás, részben a nemzeti érzés révén lehetséges.^[72]

Ne gondoljuk azonban, hogy a fentiek csak konzervatív álláspontokról fogalmazhatók meg. Bizonyos értelemben ugyanis – már amennyiben a tényekről, s nem azok értékeléséről van szó – egybevág ezzel Jürgen Habermas helyzetértékelése is. Az államokat szerinte ma kívülről a globalizáció nyomja, belülről pedig a multikulturalizmus feszíti. Ennek következtében nem képesek teljesíteni hagyományos funkcióikat (például a környezeti károk vagy a nemzetközi népességmozgás következményeinek mérséklését), szuverenitásuk határai elmosódnak, a nemzeti közösségek kohéziós ereje meggyengül, a nemzetállamok demokratikus legitimitációja – többek között a jóléti államok alapjainak megrendülése miatt – erőtlenné válik. Minderre tekintettel a területileg szuverén nemzetállamok korszaka befejeződött, s – mint Habermas mondja – egy *posztnacionális konstelláció* alakult ki.^[73] Egy posztnacionális konstellációban pedig – tehetjük hozzá – nem léteznek nemzetállamok. Azt, hogy milyenek léteznek, ma még senki nem tudja megmon-

[70] Huntington, 2015, 524–527.

[71] *Uo.*

[72] „A Nyugat kultúráját a nyugati társadalmakon belüli csoportok is veszélyeztetik. Ilyen veszélyforrást jelentenek azok a más civilizációkból érkező bevándorlók, akik az asszimilációt elutasítva továbbra is az anyaország értékeit, szokásait és kultúráját képviselik és hirdetik. Ez a jelenség különösen az Európában élő muzulmánokra jellemző, akik egyébként nem számítanak túl nagy közösségnek. Hasonló ám kevésbé erőteljes folyamat játszódik le az Egyesült Államokban élő, nagy lélekszámú hispán kisebbség körében. Amennyiben a spanyol ajkú kisebbség asszimilációja nem következik be, az Egyesült Államok egyensúlya megbillen – az országot belső viszályok s a megosztottság veszélye fenyegetheti. Európában a nyugati kultúrát ugyanígy megrendítheti, ha központi összetartó eleme, a kereszténység meggyengül.” (Vö. Huntington, 2015, 529.)

[73] Habermas, 2006, 56–102. A „posztnemzeti” értelmezéséhez – a posztnacionalizmus vonatkozásában – lásd még Kymlicka, 2007, 63–92. Az álláspont publicisztikai következményeként lásd Botos, 2017; Béndek, 2017; Baranyi, 2010.

dani, ezért sokan – mint más területen is – azt a kissé fantáziátlan megoldást választják, hogy a nemzetállami korszak utáni államot „posztnemzeti állammak” nevezik el. A gyakorlati politikában, ahol a szavak szavazatokká, befolyássá, s így hatalommá alakulnak, ezt kevesen merik kimondani, bár erre is van példa. Nem véletlenül ott, ahol a multikulturalizmus előrehaladott állapotban van. Kanada jelenlegi miniszterelnöke, Justin Trudeau például azt hangsúlyozta, hogy Kanada egy újfajta állammá válik, amit „nem az európai történelem alapján kell meghatározni, hanem a világ minden részéről származó identitások alapján”. „A határozott nyelvi, vallási vagy kulturális nemzeti önazonossággal bíró országok – mondta egy interjúban – könnyen arra hajlanak, hogy hatékonyan integrálják a különböző háttérrel rendelkező embereket. Franciaországban még mindig van tipikus és nem tipikus állampolgár. Kanadának nem ez a dinamikája... Kanadában nincs lényegi identitás (*cor eidenty*), nincs főirány. Közösen osztott értékek vannak – nyitottság, tisztelet, együttérzés, hajlandóság a kemény munkára, rendelkezésre állás egymás számára, az egyenlőség és az igazságosság keresése. Ezek azok a jellemzők, amelyek a világ első *posztacionális államává* tesznek bennünket.”^[74] Az interjút készítő újságíró mindehhez – nagy bölcsességről és emberismeretről téve bizonyosságot – hozzátette: Trudeau mindezt „dinasztikus magabiztossággal kevert sajátos kanadai visszafogottsággal” úgy mondta, mint aki „láthatóan egy nagyon hosszú, bizonytalanságokkal teli útra indul”.

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy a homogén, pontosabban a homogenizáló nemzetállam a nyugati országokban az elmúlt hetven évben poli- és multi-etnikus politikát folytató állammá alakult. Ezen államok egy része az elmúlt három-négy évtizedben áttért a multikulturális társadalompolitikára. A multikulturalizmus képes arra, hogy felszámolja a társadalom hagyományos, nemzetre épülő kulturális kohézióját, s dinamikája szerint történelmi értelemben ebben az irányban fejlődik. Ezen az alapon azt kell mondanunk, hogy a multikulturális politikát folytató multi- vagy poli-etnikus állam esetében komoly esélye van annak, hogy megszűnik valamely nemzet állama lenni. Aki nem akarja az eljöveteletét, annak a történelmet kell megállítania.

IRODALOM

- Acton, Lord (1991): *Nacionalizmus*. In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. Szerk.: Ludassy Mária. Budapest, Atlantisz, 120–152.
- Anderson, Benedict (2006): *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L' Harmattan, Atelier Füzetek, (eredetileg: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso, 1983.)
- Arday Lajos (2016): *Nép, nemzet, állam, nemzetállam, nacionalizmus. Nemzetállamok és kisebbségek. Történelem és identitás Közép-Európában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

[74] Lawson, 2015.

- Arendt, Hannah (2008): Nemzetállam és demokrácia. In: *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Szerk. Balogh László Levente – Bíró-Kaszás Éva. Pozsony, Kalligram.
- Ariëns, Elke – Richter, Emanuel – Sicking, Manfred (szerk.) (2013): *Multikulturalität in Europa: Teilhabe in der Einwanderungsgesellschaft*. Transcript Verlag, Bielefeld.
- Ashmore, Richard D. – Jussim, Lee – Wilder, David (2001): *SocialIdentity, Intergroup Conflict, and Conflict Reduction*. Oxford, Oxford University Press.
- Balogh András – Rostoványi Zsolt – Búr Gábor – Anderle Ádám (2002): *Nemzet és nacionalizmus. Ázsia, Afrika, Latin-Amerika*. Budapest, Korona Kiadó.
- Banting, Keith – Kymlicka, Will (2013): Is there Really a Retreat from Multiculturalism Policy? New Evidence from the Multiculturalism Policy Index. In: *Comparative European Politics*. 11. évf. 2013/5. szám, 577-598.
- Baranyi Márton (2010): A nemzetállam a legjobb megoldás – Roger Scruton Budapesten. In: *Origo*, 2010. október 10. <http://www.origo.hu/kultura/20101010-interju-roger-scrutonnal-napjaink-egyik-legelismertebb-konzervativ-filozofusaval.html>
- Bárdi Nándor (1994): *Az Åland-szigetek önkormányzata*. Budapest, k. n. (Kisebbségi adattár, kézirat).
- Barth, Fredrik: Introduction (1998). In: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. (A kötet egy 1967-ben Bergenben tartott konferencia anyagát tartalmazza). Szerk.: Fredrik Barth. Prospect Heights, Waveland Press.
- Béndek Péter (2017): Nem valószínű, hogy 2040 körül lesznek még nemzetállamok. In: *Béndek Péter blogja*. 2017. szeptember 5.
- Bihari Mihály (2013): A nacionalizmus. In: *Politológia. A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó.
- Botos Botond (2017): A nemzetállam halott. In: *Átlátszó*, 2017. augusztus 30. <https://dotoho.atlatszo.hu/2017/08/30/a-nemzetallam-halott-avagy-a-macron-merkel-tandem-a-legjobb-dolog-europaban-a-konyvnyomtatasi-feltalalasa-ota/>
- Böttger, Christian (2014): *Ethnos: der Nebelum den Volksbegriff*. Beltheim-Schnellbach, Lindenbaum Verlag.
- Brubaker, Rogers (2006): *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L'Harmattan – Atelier.
- Brunner, Georg (1995): *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Connor Walker (1978): Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is...” *Ethnic and Racial Studies*, 1978. 1. szám, 377-400.
- Connor, Walker (1994): *Ethnonationalism. The questforunderstanding*. Princeton, N. J. Princeton University Press.
- Connor, Walker (1998): Nemzet, állam, nemzetállam. *Világosság*, 1998/8-9. szám, 645-646.
- Connor, Walker (2005): Nacionalizmus és politikai illegitimitás. *Magyar Kisebbség*. 2005/1-2. szám, 232-263.
- Demeter M. Attila (2006): Ethnosz és démosz. *Korunk*, 7. évf. 2006/4. szám, 9-17.
- Demeter M. Attila (2013): *Ethnosz és démosz*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár.
- Dittrich, Eckhart – Lentz, Asrid (1995): Die Fabrikation von Ethnizität. In: *Nationalstaat und Ethnizität*. 2. kiadás. Szerk. Kößler, Reinhart – Schiel, Tilman. Frankfurt am Main, IKO-Verlag für Interkulturelle Kommunikation.
- Egedy Gergely (2001): (Multi)-kultúra – konzervatív olvasatban. In: *Konzervativizmus az ezredfordulón*. Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 222-241.

- Egedy Gergely (2007): Gondolatok a nemzetről. A politikai és a kulturális megközelítés. In: *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Szerk.: Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán. Budapest, Gondolat.
- Egedy Gergely: Skócia (2015): népszavazás az identitásról. *Magyar Szemle*. Új folyam XXIV. 1-2. szám, 29–46.
- Egedy Gergely (2016a): A multikulturalizmus kihívása: értjük-e Európát? *Kommentár*, 2016/2. szám, 73–86.
- Egedy Gergely (2016b): Nagy-Britannia válaszüton: „kemény” vagy „puha” Brexit? *Magyar Szemle*, 25. évf. 2016/7-8. szám, 6–13.
- Feischmidt Margit (szerk.) (1997): *Multikulturalizmus*. Budapest, Osiris Kiadó-Láthatatlan Kollégium.
- Fichte, Johann Gottlieb (1995): Beszéd a német nemzethez. In: *Eszmék a politikában: A nacionalizmus*. Szerk.: Bretter Zoltán – Deák Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó.
- Fish, Stanley (1998): Butik-multikulturalizmus, avagy miért képtelenek a liberálisok a gyűlölet beszédéről gondolkodni. *Magyar Lettre International*, 31. 1998/4. szám; letölthető: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/fish.htm> (eredetileg: *Critical Inquiere* 23. évf. 1997/2 szám. 378–395.)
- Gángó Gábor (2003): *Mi a nemzet? A népek életéről és haláláról*. Előadás a Mindentudás Egyetemén (mindentudas.hu) 2003. március 17. Elérhető: <http://mindentudas.hu/>
- Georg Jellinek (1914): *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, Verlag von O. Häring.
- Goldmann, Kjell (2001): *Transforming the European Nation-State. Dynamics of Internationalization*. Thousand Oaks, Sage.
- Guéhenno, Jean-Marie (1995): *The End of nation-State*. (Transl.: Victoria Elliott.) Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Guibernau, Monserrat (2013): *Nations without States. Political Communities in a Global Age*. New York, John Wiley & Sons.
- Habermas, Jürgen (2006): A poszt-nemzeti állapot és a demokrácia jövője. In: *A poszt-nemzeti állapot. Politikai esszék*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – ZSKF, Varietas Europae.
- Halász Iván (2004): Tiroi – Egy tartomány szerepe az osztrák „határontúli” politikában. *Pro Minoritate*, 2004/2–3. szám, 36–59.
- Hasse, Ernst (1905): *Das deutsche Reich als Nationalstaat* [a *Deutsche Politik* részeként: a *Heimatpolitik* c. kötetben, 1. füzet]. München, J. F. Lehmann.
- Heller, Hermann (1928): Politische Demokratie und soziale Homogenität. In: *Probleme der Demokratie. Politische Wissenschaft. Schriftenreihe der Deutschen Hochschule für Politik in Berlin und des Instituts für Auswärtige Politik in Hamburg. Heft 5.*, Berlin-Grunewald, Dr. Walther Rotschild, 35–47.
- Hirst, Paul – Thompson, Grahame – Bromley, Simon (2009): *Globalization in Question. The International Economy and the Possibilities of Governance*. 3. átd. kiadás. Polity Press.
- Hobsbawm, Eric J. (1993): Etnikai identitás és nacionalizmus *Világosság*. 1993/4. szám, 19–28.
- Huntington, Samuel P. (2015): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakítása*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Jászi Oszkár (1912): *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, Grill.
- Kamusella, Tomasz: Language in Central Europe's History and Politics: From the Rule of Cuius regio, eius religio to the National principle of Cuius regio, eius lingua? *Journal of Globalization Studies* 2. évf. 2011/1. szám, 41–57.

- Kautz Gyula (1862): *Politika vagy országásattan*. Pest, Heckenast.
- Keating, Michael (1996): *Nations against the State*. London, Macmillan.
- Keating, Michael (2002): Plurinational Democracy in a Post-Sovereign Order. *Queen's Papers on Europeanisation* [Belfast] 2002, 1–23.
- Keating, Michael (2004): *Plurinational Democracy. Stateless Nations in a Post-Sovereignty Era*. Oxford, Oxford University Press.
- Kedourie, Elie (1960): *Nationalism*. London, Hutchinson.
- Kersbergen, Kees van (szerk.) (1999): *Expansion and Fragmentation. Internationalization, Political Change and the Transformation of the Nation State*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Kis János (2002): A kisebbségi kérdés az új világrendben. *Beszélő*, 7. évf. 2002/4. szám, 34–48.
- Kößler, Reinhart – Schiel, Tilman (1995): Nationalstaaten und Grundlagenethnischer Identität. In: *Nationalstaat und Ethnizität*. 2. kiadás. Szerk. Kößler, Reinhart – Schiel, Tilman. Frankfurt am Main, IKO-Verlag für Interkulturelle Kommunikation.
- Kymlicka, Will (1997): *States, Nations, and Cultures*. Assen, Van Gorcum.
- Kymlicka, Will (2007): Nacionalizmus, transznacionalizmus és posztnacionalizmus. *Replika*, 2007. 59. szám, 63–92.
- Kymlicka, Will (2010): Ethnicity and Liberalism in the USA. *The Ethnicity Reader. Nationalism, Multiculturalism and Migration*. Szerk.: Guibernau, Monserrat – Rex, John. Cambridge, MA, Polity, 2. kiadás, 255–271.
- Kymlicka, Will (2012): *Multiculturalism. Success, Failure, and the Future*. Migration Policy Institute Europe.
- Kymlicka, Will (1997): *States, Nations, and Cultures*. Assen, Van Gorcum.
- Lawson, Guy (2015): Trudeau's Canada, Again. *The New York Times Magazine*, 2015. december 8. Lásd: <https://www.nytimes.com/2015/12/13/magazine/trudeaus-canada-again.html>
- Lie, John (2001): *Multiethnic Japan*. Cambridge, Mass, Harvard University Press.
- Lijphart, Arendt (1977): *Democracy in Plural Society. A Comparative Exploration*. New Haven, Yale University Press.
- Lijphart, Arnedt (1984): *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries*. New Haven, Yale University Press.
- Linz, Juan J. (2002): Nemzetépítés és államépítés. *Magyar Kisebbség* 7. évf. 2002/3. (25.) szám <http://epa.oszk.hu/020320.pdf>
- Lipset, Seymour Martin (1979): *The First New Nation. The United States in Historical and Comparative Perspective*. New Brunswick, Transaction.
- Majtényi Balázs (2007): *A nemzetállam új ruhája. Multikulturalizmus Magyarországon*. Budapest, Gondolat.
- Manent, Pierre (2003): *Politikai filozófia felnőtteknek*. Budapest, Osiris.
- Mill, John Stuart (1861): *Considerationson Representative Government*. London, Parker, 2. kiadás.
- Miller, David (1995): *On Nationality*. Oxford, Oxford University Press.
- [n. n.] *Multiculturalism for all Australian* (1982), idézi Stratton, John – Ang, Ien (2013): *Multicultural Imagined Communities. Cultural Differences and National Identity*. In: *Multicultural States: Rethinking Difference and Identity*. Szerk.: David Bennett. London, Routledge. II. 10.

- Neubert, Stefan – Roth, Hans-Joachim – Yildiz, Erol (szerk.) (2008): *Multikulturalität in der Diskussion. Neuere Beiträge zu einem umstrittenen Konzept*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Offermanns, Mike (2002): *Zwischen Nationalität und Multikulturalität*. München, GRIN Verlag.
- Ohmae, Kenichi (1995): *The End of the Nation State. The Rise of Regional Economies*. New York, Free Press.
- Ondré Péter (2012): Westminsteri kirándulás. *Politikatudományi Szemle*, 21. évf. 2012/1. szám, 7–30.
- Ormos Mária (2013): *Múlt a jelenben*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Osterhammel, Jürgen (2013): Nationalism and Globalization. In: *Oxford Handbook of the History of Nationalism*. Szerk.: Breuilly, John. Oxford University Press.
- Pál Judit (2005): A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén. *Regio*, 16. évf. 2005/1. szám, 3–26.
- Pallares, Amalia (2002): *From Peasant Struggles to Indian Resistance. The Ecuadorian Andes in the Late Twentieth Century*. Norman, University of Oklahoma Press.
- Papp András László (2007): Nacionalizmus és nemzetállam: esszenciális vagy esetleges kapcsolat? In: *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Szerk.: Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán. Budapest, Gondolat.
- Parekh, Bhikhu (2000): *The Future of Multi-Ethnic Britain. Report of the Commission on the Future of Multi-Ethnic Britain*. London, Profile Books.
- Ranke, Leopold von (2011): *Die großen Mächte*. Lipcse, Inzel-Verlag, 1916 (eredetileg 1833), digitálisan: <http://gutenberg.spiegel.de/buch/3017/1>, ugyanott Friedrich Meinecke bevezetője. Szemelvények műveiből angolul, Georg G. Iggers bevezetőjével *The Theory and Practice of History*. London, Routledge.
- Ranke, Leopold von (1884): *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*. 2. kiadás. Lipcse, Duncker und Humblot. (eredetileg: 1824)
- Renan, Ernest (1995): Mi a nemzet? In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: A nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 171–187.
- Romsics Ignác (1998): *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Romsics Ignác (2013): *Nemzet, állam régió. Tanulmányok Erdélyről és Kárpát-medence interetnikus kapcsolatairól a 19–20. században*. Kolozsvár, Komp-Press Kiadó–Korunk.
- Samuel P. Huntington (2015): *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakítása*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Schönbaum Attila (2008): Nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviselete Európában. *Kisebbségkutatás*, 17. évf. 2008/1. szám, 594–595.
- Seymour, Michael (szerk.) (2004): *The fate of the nation-state*. Montréal, McGill-Queen's Univ. Press.
- Silverstein, Paul A. (1999): A „másik” Franciaország. Regionális és transznacionális etnikai identitások. *Replika*, 1999, 38. szám, 137–160.
- Sipos Katalin (1993): A regionalizmus történeti és jogi aspektusai. Spanyolország, Olaszország, Franciaország. Budapest, MTA ÁJI.
- Smith, Anthony D. (1981): *The Ethnic Revival*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Smith, Anthony D. (1986): *The Ethnic Origins of Nations*. Wiley-Blackwell, Oxford.
- Smith, Anthony D. (1993): *National identity*. Reno, University of Nevada Press (Ethnonationalism in comparative perspective).

- Smith, Anthony D. (1995): *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge, Polity Press.
- Smith, Anthony D. (1995): A nacionalizmus. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány Kiadó.
- Smith, Anthony D. (1998): *Nationalism and Modernism*. London, Routledge.
- Smith, Anthony D. (2001): Nemzetállam. In: *Politikatudományi Enciklopédia*. Szerk. Bogdanor, Vernon. Budapest, Osiris, 408–409.
- Smith, Anthony D. (2004): A nemzetek eredete. In: *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Szerk. Kántor Zoltán. Budapest, Rejtjel, 04–229.
- Smith, Anthony D. (2010): *Nationalism. Theory, Ideology, History*. 2. kiadás. Cambridge, Polity, (Key concepts).
- Steinger, Rolf (2017): *South Tyrol. A Minority Conflict of the Twentieth Century*. London, Routledge.
- Szarka László (2016): *A multietnikus nemzetállam 1918–1992. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában*. Pozsony, Kalligram.
- Szűcs Jenő (2008): Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. *Holmi*, 20. évf. 2008/11. szám, 1399–1411.
- Tabajdi, Csaba – Berényi, Sándor (1997): *Kisebbségi érdekérvényesítés, önkormányzatiság, autonómiaformák*. Budapest, Osiris.
- Takács Péter (2008): A nacionalizmus és a nemzetállam eszméje. In: Államelmélet I. Szerk.: Takács Péter. Szent István Társulat, Budapest, 328–349.
- Takács Péter (2011): *Államtan*. 2. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem.
- Thym, Daniel (1997): *Die verfassungsgebende Gewalt in demokratischen Gesellschaften. Homogenität als Voraussetzung oder Ziel, Volksbegriff, Staat und 'Civil Society'*. Berlin, Walter Hallstein Institut für Europäisches Verfassungsrecht, Humboldt-Universität zu Berlin [WHI-Paper 1/97]
- Tocqueville, Alexis de (1983): *A demokrácia Amerikában. Válogatás [1835–40]*. Ford.: Frémer Juszitina et al. Budapest, Gondolat.
- Tolley, Erin (2011): *Multiculturalism Policy Index. Immigrant Minority Policies*. Kingston [Kanada, Ontario], Queen's University School of Policy Studies Publication Unit. (<http://www.queensu.ca.../mcp/sites/webpublish/...pdf>).
- Viteri, Alfredo: *Derechos del Pueblo* (1983), idézi Pallares, Amalia (2002): *From Peasant Struggles to Indian Resistance. The Ecuadorian Andes in the Late Twentieth Century*. Norman, University of Oklahoma Press, 181.
- Weber, Eugen (1976): *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford, Stanford University Press.
- Weber, Max (1895): *Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik. Akademische Antrittsrede*. Freiburg (Breisgau) – Leipzig, J. C. B. Mohr.
- Weber, Max (1996): A „nemzet”. In: *Gazdaság és Társadalom: a megértő szociológia alapvonalai*. 2/3. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 27–31.
- Weterly, Paul (2017): Multiculturalism. In: *Political Ideologies*. Szerk. Weterly, Paul. Oxford, Oxford University Press.
- Yildiz, Erol (2008) (szerk.): *Multikulturalität in der Diskussion. Neuere Beiträge zu einem umstrittenen Konzept*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften.